

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjysk Månedsskrift

5 • 2009

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund for
Sønderjylland

Pris for medlemskab
295 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.
Enkeltnumre 35 kr.
Særnumre 45 kr.

Ekspedition
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83
hssdj@hssdj.dk
www.hssdj.dk

Kontortid
Mandag-torsdag 9-14

Redaktion
Kirsten H. Clausen
(ansv.)
Museum Sønderjylland
ISL-Lokalhistorie
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 58 60
kicl@museum-
sonderjylland.dk

Lennart Madsen
Museum Sønderjylland
6100 Haderslev

Elsemarie Dam-Jensen
Museum Sønderjylland
6270 Tønder

© Sønderjysk Månedsskrift og forfatterne

Layout
Tekst & Design
Haderslev

Tryk
Winds Bogtrykkeri A/S
Haderslev

I dette nummer

Operation 'Kronborg'. Sønderjyder i Hans Kejslerlige Majestæts yderst hemmelige tjeneste 1914-1918. 163
Journalist Peter Tappe afdækker, hvordan det gik til, at sønderjyder i tysk militærtjeneste fik en ganske særlig opgave i Tysk Østafrika under Første Verdenskrig.

Gråsten Husholdningsskole 169
Skolen eksisterede med få afbrydelser fra 1910 indtil lukningen i 1971. Elsebeth Thygesen Kristensen fortæller om skolens til tider omtumlede tilværelse og om de viljestærke kvinder, der stod bag skolen, og som forstod kunsten at manøvrere institutionen sikkert gennem vanskelige perioder.

Så syng da, Danmark. Sangbogshistorie i Sønderjylland fra Den blaa Sangbog til i dag. . 175
Overinspektør Elsemarie Dam-Jensen har undersøgt Sønderjyllands sangbogshistorie og redegør her for sangbøgerne, deres symbolværdi og de til tider meget følelsesladede diskussioner, der har været forbundet med udgivelsen og brugen af dem.

Anden Verdenskrigs vraggods i fredens tjeneste. De tyske miniubåde på Helts Banke ud for Broager. 183
At motorerne fra to tyske miniubåde kom til at tjene så fredelige formål som busdrift på Als er nok de færreste bekendt. Pens. overlæge, dr.med. Anton Marckmann beretter om bjergningen af bådene efter Anden Verdenskrig og om deres videre skæbne.

Madvaner i 1950'erne 188
Alex Boisen husker især sin mors madlavning for den kærlighed, hun lagde i arbejdet, og det hensyn hun tog til familiens medlemmer. Han fortæller her om madvanerne i barndomshjemmet.

Bognyt 194

Det sker - i Museum Sønderjylland 196

Bagsiden om forsiden 200

En stille plet i Frueskoven ved Flensborg har givet inspiration til digtere, komponister og sangere gennem tiderne. Torsdagskorets formand, Kirsten Anthonisen, fortæller om stedets historie og om baggrunden for etableringen som sangermindelund i 1887.

Forsidebilledet:

Torsdagskoret synger Carl Niensens og Jeppe Aakjærs 'Nu er dagen fuld af sang' ved markeringen af korets 40-års jubilæum i Sangerlund i Flensborg.

Foto: Kirsten Anthonisen.

Operation 'Kronborg' - Sønderjyder i Hans Kejserlige Majestæts yderst hemmelige tjeneste 1914-1918

Af Peter Tappe

Den eventyrlige historie, som journalist Peter Tappe fortæller her, er, så vidt man kan konstatere, ganske sandfærdig. Detaljerne er nedfældet af et øjenvidne, smed Nis Kock fra Sønderborg, og optegnelserne befinder sig på Landsarkivet i Aabenraa.

EFTER Tabet af Sønderjylland i 1864 og indtil Genforeningen af Nordslesvig og Danmark i 1920 måtte sønderjyderne "følge pligtens tunge bud". Der skulle aftjenes tysk værnepligt, uanset om man var dansksindet eller ej. Dette forhold har på en vis måde været gældende for sydslesvigerne fra 1920 og frem til i dag. Bag ordene "pligtens tunge bud" lå filosofien om, at man som dansksindet burde gøre sin pligt over for herbergsstaten, Det Tyske Rige, for at kunne gøre krav på kulturel og politisk udfoldelse - med ståsted i det danske. Kort sagt, "gør din pligt og kræv din ret." Derfor har dansksindede måttet kæmpe i tysk uniform i 1871, 1914-18, 1939-45.

Første Verdenskrigs blodigste og mest langvarige kolonikampe blev ført i Tysk Østafrika, det nuværende Tanzania. Medens de fleste andre tyske kolonier forholdsvis hurtigt blev erobret, lykkedes det den tyske gene-

ral Paul von Lettow-Vorbeck, Karen Blixens gode ven, at holde krigen gående lige til dagen efter Våbenstilstanden 11. november 1918.

I 1917 blev general Paul von Lettow-Vorbeck drevet ud af Tysk Øst-

Foto: Jørgen C. Bendorffs arkiv.

Nis Kock i Dar es Salaam 1915.

afrika. Han tog flugten ind i Portugisisk Østafrika (Mozambique), hvorfra han senere vendte tilbage til den tyske koloni og fortsatte ind i Nord Rhodesia (Zimbabwe). Her fik han underretning om Våbenstilstanden i Abercorn, syd for Tanganyikasøen.

Han opnåede på trods af sit enestående dygtige forsvar ikke at redde kolonien, men det lykkedes ham i alle krigsårene at binde store britiske troppstyrker og tilføje dem store tab.

Iblandt de 3000 hvide soldater og befalingsmænd, som, støttet af tyske askarier (indfødte sorte tyske soldater), kæmpede i Tysk Østafrika, var der ikke mindre end hundrede sønderjyder - et forbløffende stort tal i forhold til den hjemlige landsdels størrelse. Dansk var under hele Første Verdenskrig et ofte hørt sprog i de kæmpende tyske koloniafdelinger, og den østafrikanske krigsskueplads er sikkert den, hvor der har været flest

dansktalende sønderjyder i forhold til de kæmpende afdelingers størrelse.

Baggrunden for sønderjydernes tilstedeværelse dér skal søges i en yderst hemmelig hjælpeekspedition, som udgik fra Wilhelmshafen i 1915.

Da Første Verdenskrig brød ud i august 1914, samlede man alt mobiliserbart personel på kasernerne i Det Tyske Kejserrige. Vor mand, Nis Kock, havde aftjent sin værnepligt ved Den Kejserslige Tyske Marine og mødte på marinekasernen i Kiel. Krigens første måneder gik med eksercits, våbenlære, undervisning i sømandskab og genopfriskning af det, man lærte i rekruttiden. Tonen på kasernen var særdeles kontant - man var vel soldat i Hans Kejserslige Majestæt Wilhelm II's fornemste og mest værdsatte værn. Som marinesoldat blev man trænet hårdt. Belønningen var, at man fik set verden. For eksempel var der mulighed for at se de fjerneste

Samlebillede fra 1920'erne af tysk askari feltlazaret.

Foto: Jørgen C. Bendorffs arkiv.

Foto: Museum Sønderjylland - ISL.

Fire sønderjyske marinesoldater fra værftsdivisionen i Wilhelmshafen under Første Verdenskrig.

dele af det Tyske Kejserrige, kolonierne Tsing Tao (på kysten ved det Kinesiske Hav), Tysk Ny Guinea, Marshall Øerne, Bismarck Arkipelaget, Tysk Samoa (i Stillehavet), Tysk Østafrika, Tysk Sydvestafrika (Namibia), Togo og Kamerun.

Marinens blå uniform var adgangsgivende til de allerhøjeste kredse i samfundet; "Er ist kein Mensch, er ist kein Tier, er ist Marineoffizier" og "Beim Leutnant zur See fängt der Mensch erst an" er blot småprøver på mange talemåder fra denne tid.

En novemberdag i 1914 stod Nis Kock så til middagsappel på kasernepladsen i Kiel. En fremmed officer stod ved siden af vagthavende, som kommanderer: "De, som kan tale dansk, træd frem!" I alt trådte 5 mand frem fra geleddet. Den fremmede, kejserli-

ge tyske marineofficer henvendte sig derpå til disse mænd på dansk: "De er udtaget til en særlig tjeneste og må holde Dem rede til at rejse med kortest mulige varsel. De vil nu få anvist en særlig stue på kasernen, hvor De kan bo sammen".

I de følgende dage dukkede der flere dansktalende marinesoldater op på stue 88 på marinekasernen i Kiel. Sproget på stue 88 var dansk, og matroserne kaldte sig spøgefuldt 'Sprogforeningen af 88'. Tiden fra november til januar blev tilbragt med rengøring og kortspil. Befalingsmændene behandlede matroserne på stue 88 som personel, der havde krav på særlige vilkår.

I begyndelsen af februar blev de dansktalende marinere sendt til Wilhelmshafen. Man indkvarterede ma-

troserne på værftsdivisionens kaserne, hvor der i forvejen var indkvarteret sønderjyske marinere. I de følgende dage stødte endnu flere til, og nogle dage senere fulgtes hele flokken til et hotel i byen, hvor de igen mødte den mystiske tyske officer, som talte dansk. Han præsenterede sig som Oberleutnant Christiansen fra øen Før i Vadehavet. Han meddelte, at man skulle bruge personel til en yderst hemmelig mission, som ville vare 6 måneder, eller, som han udtrykte det, "til krigen er forbi." Han forklarede så mændene, at de nu udgjorde besætningen på en handelsdamper, hvor han var kaptajn, og at samme damper lå nede på værftet. De blev straks beordret om bord.

Skibet på værftet hed oprindeligt 'S/S Rubens' og var britisk. Det var blevet opbragt af den Kejserslige Marine. Skibet var rigget som 'SP A' (Sperrbrecher A = Blokadebryder A). En stor mængde håndværkere var ved at afslutte ombygningen af kommandobroen. En stor last brædder var surret fast på dækket, og den 17. februar var skibet klar til at sejle.

Ud på eftermiddagen den 18. februar - mørket var ved at sænke sig - ankom kaptajnen sammen med havnekaptajnen, som var ansvarlig for minespæringerne ud for havnen. Havnekaptajnen ville selv føre skibet sikkert forbi minespæringerne og ud i Nordsøen. Da skibet ved midnatstid var lodset sikkert gennem minespæringerne, sejlede havnekaptajnen tilbage til Wilhelmshafen i en motorbåd medbringende mandskabets marineuniformer, der var blevet udskiftet med civilt tøj.

Det første, Nis Kock og hans kammerater bemærkede, da de stak hæn-

derne i lommerne på deres nye civile tøj, var en dansk søfartsbog. Søfartsbøgerne var forsynet med alle officielle påtegninger. En anden ting, de bemærkede, var, at de blev ledsaget af en ubåd, U 6. På højde med øerne Sild og Rømø beordrede kaptajnen dele af overbygningen fjernet og smidt på fyrpladsen.

Ved daggry opdagede besætningen, at skibet nu førte navnet 'Kronborg', og at Dannebrog var sat på flagspillet. Det vakte også nogen undren, at de officielle portrætter af Kong Christian X og Dronning Alexandrine nu hang i messen. U 6 eskorterede ikke længere skibet. Hvad, besætningen ikke vidste, var, at det fartøj, de befandt sig på, 'Rubens', havde et søsterskib. 'Kronborg', som søsterskibet hed, sejlede for et dansk rederi og lå i dok i København på dette tidspunkt. Man skulle, forklædt som søsteren, gennembyrde den britiske blokade og søge ud i det åbne Atlanterhav.

I løbet af de næste to døgn skulle besætningen opdage flere hemmeligheder. En skjult trappe bag et panel i messen førte ned under kullasten. Her var der indrettet en radiostation. Skibet var lastet med artillerigranater, geværer, geværammunition, sanitetsmateriel, medicin, tropeuniformer og 3000 tons kul. Kaptajnen indviede omsider besætningen i operationsplanen. Bestemmelsesstedet for alle disse forsyninger var Rufijiflodens munding på kysten af Tysk Østafrika. I Rufijiflodens delta lå den lette krydser 'Königsberg' og ventede på forsyninger.

Efter at have udholdt hårdt vejr under det meste af turen nord om Island lykkedes det 'Kronborg' at snige sig ubemærket gennem den britiske

blokade. Under fredeligere former forlagde 'Rubens', alias 'Kronborg', langs Vestafrikas kyst og nåede endelig frem til Østafrika. Her viste britiske patruljefartøjer sig at være et problem - det var umuligt at sejle uset ind i Rufijiflodens munding, som var spærret. Under forfølgelse forlagde man til Mwansabugten længere mod nord. Her fik kaptajn Christiansen manøvreret sit fartøj ind i en bugt omgivet af mangrovesumpe. Forfølgende britiske fartøjer beskød og beskadigede 'Kronborg' kraftigt, men det lykkedes mandskabet at redde sig i land. Tyske indfødte soldater, khakiklædte arkarier, kom mandskabet til undsætning: "... M' bwana kommande-

uri tuna kwenda ... wir geben Dir Feuerschutz" - de talte tysk blandet med swahili.

Det lykkedes at redde 'Kronborgs' last. Dykkere fra den lette krydser 'Königsberg' blev sendt op til Mwansabugten med hundreder af indfødte bærere. Efter ugers hårdt arbejde kom lasten i land. Da alle forsyningerne var rensat og tørret, blev de fordelt på feltkompagnierne i hele kolonien. 'Kronborg' måtte opgives, og mandskabet blev fordelt på enhederne i kolonien. Således deltog danskerne i den lange guerillakrig under general Paul von Lettow-Vorbeck.

Det lykkedes endnu et skib at sejle

En del af besætningen fotograferet på et hotel i Tanga kort efter sænkningen af 'Kronborg' i Mwansabugten.

Foto: Jørgen C. Bendorffs arkiv.

forsyninger til Tysk Østafrika. Fragtskibet 'Marie' under sønderjyden 'Kapitän zur See Sørensen' havde held til at nå kolonien og vende velbeholdent hjem. Men det er en anden historie.

Den lette krydser 'Königsberg' måtte opgives i Rufijideltaets mangrove-sumpe. Det var Nis Kocks fortjeneste, at 'Königsbergs' kanoner blev sat på hjul og indtil krigens slutning brugt som feltartilleri. En af disse kanoner står den dag i dag, påmonteret Nis Kocks lavet, som krigsmonument midt i Tanzanias hovedstad Dar es Salaam. Mange af sønderjyderne faldt i kolonien, nogle kom i løbet af krigen i fangenskab og førtes til Indien af briterne. Nis Kock, som var blandt dem, der overgav sig ved Abercorn,

blev sat i fangelejr i Alexandria. De tilfangetagne sønderjyder fra kampagnen blev løsladt fra det britiske fangenskab i Ægypten og returneret til Sønderjylland via Århus i 1919. De overlevende skulle ifølge international aftale være klar til at deltage i afstemningen om Sønderjyllands tilhørsforhold i 1920. ■

Supplerende litteratur

Chr. P. Christensen: *Sønderjyder Forsvarer Tysk Østafrika 1914-18*. Martins Forlag, København 1937.

Die Kapitäne Christiansen. Verlag E.G. Mittler & Sohn, Berlin 1933.

Graudenz/Schindler: *Deutsche Kolonialgeschichte in Daten und Bildern*. Südwest Verlag, München 1984.

Nis Kock med kammerater efter overgivelsen i Tysk Østafrika.

Foto: Jørgen C. Bendorffs arkiv.

Gråsten Husholdningsskole

Af Elsebeth Thygesen Kristensen

I anledning af 75-året for Olga Reppiens og Ebba Drewes' overtagelse af Gråsten Husholdningsskole skrev Elsebeth Thygesen Kristensen i 2008 en artikel til Historisk Forening for Graa- sten By og Egns årsskrift. Skolen blev etableret for knap 100 år siden og eksisterede med enkelte ufrivillige af- brydelser indtil 1971, hvor følgerne af bl.a. kvindernes indtræden på arbejds- markedet for alvor slog igennem og re- sulterede i et generelt fald i elevtilgan- gen til landets husholdningsskoler.

EN ARTIKEL OM AT VÆRE UNG i 50'erne har journalist Bodil Krogh bl.a. omtalt sit ophold på Gråsten Hus- holdningsskole. Hun kom fra Holte og betragtede til dels husholdnings- skoleopholdet som aftjening af kvin- delig værnepligt i lighed med brode- rens militærtjeneste. En mosters tidli- gere ophold på Gråsten Hushold- ningsskole gav anledning til, at det netop blev den skole, der dannede rammen om en helt ny tilværelse for Holte-pigen. "Vi lærte at vride en kar- klud rigtigt, at bage brødbudding, partere en gris og få farsen til at strække til et større folkehold, men vi lærte skam også at begå os i selskabs- livet, når eleverne fra den nærliggen- de landbrugsskole blev inviteret til fest. Lå der en bagtanke bag sam- menføring af to hold veluddannede unge mennesker! Nogle gode, solide partier kom der nok ud af det!" Selv- om hun mindes skoleopholdet og samværet med de andre elever med

glæde, aner man den spirende rød- strømpebevægelse bag de muntre, let ironiske erindringsglimt og en for- udanelse om, at husholdningsskole- tanken var ved at være på retur.

Ideen om husholdningsskolen op- stod omkring 1900-tallet, bl.a. i Tysk- land, hvor det blev mode, at unge pi- ger - især fra velbjergede hjem - fik et skoleophold med en uddannelse til perfekt husmoder for øje.

I 1910 hørte Gråsten til det davæ- rende Tyskland og fik også sin hus- holdningsskole. Den lå i Ellegade nr. 5. Skolen eksisterede til Genforenin- gen i 1920. På det tidspunkt var der i 'det gamle land' stor interesse for at oprette skoler af forskellig art i det gen- vundne land. Tanken greb også frk. Marie Ehrenreich, der var uddannet på Husholdningsseminariet 'Ankerhus'. Hun blev i øvrigt støttet af forstander- inden Magdalene Lauridsen, der med rod i Højskolebevægelsen også havde stor interesse for det nationale spørgs- mål. De to damer begav sig til Gråsten, og det lykkedes Marie Ehrenreich at er- hverve - ikke den oprindelige skole, der var blevet tysk privatskole - men dens nabobygninger, der havde været ejet af det tyske missionsforbund, og som be- stod af en hovedbygning, hvor der også havde været gæstehjem, og en til- hørende bygning med mødesal. Ind- tægterne blev suppleret med en pensi- onatsordning. En tidligere elev har for- talt, at bl.a. lærere fra både den danske og den tyske skole mødtes ved mid- dagsbordet.

Foto: Historisk Forening for Graasten By og Egn.

Elevhold fotograferet i Ahlmannsparken ca. 1910.

Første hold elever efter genåbningen af skolen i 1921.

Foto: Historisk Forening for Graasten By og Egn.

Set med datidens øjne må det have været noget af et vovestykke at starte en skole i frk. Ehrenreichs alder. Hun var 53 år gammel, og hendes virke kom da heller ikke til at være af lang varighed. Allerede i 1932 afgik hun ved døden under et julebesøg hos en søster i København. Meddelelsen om den afholdte forstanderindes død var et stort chok for lærerinder og elever, da de efter juleferien mødtes på skolen, men takket være tilbud om husly på Als Husholdningsskole i Vollerup lykkedes det lærerinderne at fuldføre kurset.

Gæstelærer ved skolen havde været overlærer H.C. Hansen, Gråsten Skole. Han stod i spidsen for en kreds, der inderligt ønskede, at husholdningsskolen skulle fortsætte, og igen bar en henvendelse til Magdalene Lauridsen frugt. Hun havde på 'Ankerhus' to unge lærerinder, der begge var optaget af sønderjyske forhold og kunne gå ind for tanken om at drive skolen videre.

De to jævnaldrende kolleger og fremtidige kompagnoner havde forskellig baggrund: Olga Reppien stammede fra et vestjysk landbomiljø, og Ebba Drewes, der også var faglærerinde i matematik, regning og håndarbejde, kom fra Frederiksberg. Forskellig baggrund og forskellige af væsen. Olga Reppien, den udfarende, og Ebba Drewes, den stiltfærdige og tilbageholdende, supplerede hinanden godt, og netop deres forskellighed gav nok skolen en ekstra dimension, og begge blev i høj grad en del af livet i byen. Ebba Drewes bl.a. gennem sin interesse for pigespejderbevægelsen.

Den 17. marts 1933 åbnede skolen igen. Den dato blev senere regnet for

skolens fødselsdag. Det første elevhold, kaldet 'Lykkepigerne', bestod af 5 unge piger - tre fra Sønderjylland og to fra København.

Elevtallet voksede støt de følgende år. I løbet af årene havde mere end 2300 unge piger fået en grundig uddannelse i huslige sysler, oplevet et godt kammeratskab og gennem undervisning og udflugter lært meget om sønderjysk historie, kultur og natur. Ikke blot danske piger søgte skolen. Også fra Sydslesvig, vore nordiske nabolande, Grønland og endda fra andre 'udlande' kom der elever.

Ikke mindst om sommeren blev de med deres blå kjoler og hvide forklæder en del af gadebilledet, når de gik morgentur i samlet flok, eller når de ved den årlige kongemodtagelse dannede en 'ramme' om de fremmødte honoratiores, som havde lejlighed til at hilse på majestæterne.

Den stigende tilgang af elever gjorde en udvidelse af de fysiske rammer nødvendig. I 1942 blev det muligt at købe 'Villaen' i Ellegade, den eneste af husholdningsskolens bygninger der endnu står tilbage. Her blev der vævestue, hvor der blev undervist af Henriette Reppien (Hette), Olga Reppiens ældre søster, der var kommet til Gråsten efter i en årrække at have opholdt sig i Amerika. Sammen med hende underviste også væver Otto Rasmussen - den legendariske O.R., hvis minde stadig holdes højt i hævd af gamle spejdere.

Ellegade 1 var blevet købt i 1937, og i 1940 blev her indrettet spædbørnshjem for børn fra 0 - 2 år. Her kunne eleverne under kyndig vejledning lære barnepleje.

Besættelsestiden var ikke let at komme igennem, heller ikke for sko-

Det første elevhold, 'Lykkepigerne', efter genåbningen af skolen i 1933.

len. Vanskelighederne kulminerede i marts 1945, da forstanderinderne fik besked på at rømme skolen og villaen i løbet af en uges tid, fordi bygningerne skulle bruges til lazaret for tyske flygtninge.

Det lykkedes at redde villaen til privat beboelse, men selve skolen skulle afleveres med inventar til 50 personer. Vinterholdet måtte sendes hjem med få dages varsel. Ebs og Rebs, som de blev kaldt, fik pludselig en ufrivillig ferie, men det ville have lignet dem dårligt ikke at udnytte den. Netop i de dage kom Grev Bernadottes hvide busser til Padborg-Kruså med de store fangetransporter fra de tyske koncentrationslejre, og der var brug for hjælp til bispisningen af de mange mennesker, som D.K.B.'erne (Danske Kvinders Beredskab) stod for, og her blev der god brug for Ebs' og Rebs' indsats.

Flygtningene var blevet flyttet til politistationen, den daværende tyske skole, men først den 7. september 1945 blev husholdningsskolen frigivet, og håndværkerne kunne gå i gang med en hårdt tiltrængt renovering, så vinterholdet kunne modtages til november.

I november 1946 blev det muligt at overtage den tyske privatskole, der lå mellem skolen og villaen, så nu prægede Gråsten Husholdningsskole hele den ene side af Ellegade. I 1957 blev skolen udvidet med 'Studiet', et moderne demonstrationslokale, som blev bygget i haven, der dog stadig bevarede en del af sit hyggelige præg omkring en udendørs pejs. Der kom gode og rolige år. Ebs og Rebs kunne i 1958 fejre 25-års jubilæum ved en stor fest på Hotel Gråsten og kunne bl.a. glæde sig over et lykønskningstelegram fra Dronning Ingrid. Skolen

blev i 1962 omdannet til en selvejende institution, idet forstanderinderne mente, at det i fremtiden så ville være muligt at optage statslån til udvidelser og forbedringer, som tiden krævede.

I september 1968 fyldte Olga Rep-pien 70 år, og i april 1970 rundede også Ebba Drewes dette tal. De bestemte sig til at trække sig tilbage i juli 1969.

Skolen blev ført videre af frk. Johanne Pedersen, også kaldet 'Brønshøj', der tidligere havde været lærerinde på skolen og i de sidste 14 år havde ledet Husmoderskolen i Julia-nehåb i Grønland.

Forstanderinderne flyttede til Slotsbakken 22. Her boede de sammen i 16 år, indtil Ebs døde den 4. oktober 1985.

Hjemmet var i mange år mødested for mange gamle elever og 'svigersønner', som deres mænd blev benævnt, samt venner af huset.

Efter Ebs' død faldt det svært for Rejs at fortsætte livet, hun svækkedes langsomt og sov ind den 7. september 1987 på plejecenter Dalsmark.

I lighed med mange andre husholdningsskoler oplevede Gråsten Husholdningsskole manglende elevtilgang. Man forsøgte sig en overgang med kortere kurser, men i 1971 var

Gråsten Husholdningsskole som postkortmotiv. Teksten på bagsiden af postkortet, som er sendt til Historisk Samfund for Sønderjylland og dateret 1. maj 1971 lyder: "Da husholdningsskolen i Gråsten er lukket må jeg hermed afmelde abonnementet på Sønderjysk Månedsskrift". Kortet er underskrevet af skolens sidste forstanderinde, Johanne Pedersen.

Foto: Museum Sønderjylland - ISL

Graasten husholdningsskole

en æra definitivt forbi. Skolen blev solgt og fungerede i nogle år som teaterskole, indtil den i 1977 blev nedrevet og gav plads til en ejendom med 8 lejligheder. 'Villaen' eksisterer som omtalt stadig som privatbolig. Det samme gælder spædbørnshjemmet, der blev privat beboelse efter en kort tid som kommunal institution.

De gamle G.H. elever holdt troligt sammen i mange år, og Gråsten Landbrugsskole åbnede dørene for

det årlige elevmøde, men i 1988 endes man om at ophæve elevforeningen. En epoke i Gråstens historie var forbi. En skole fra 'den tyske tid' var blevet til en endog meget dansk institution, hvor engagerede forstanderinder og dygtige lærerkæfter havde udøvet en gerning, som mange unge piger - alle 'rødstrømpehistorier' til trods - gennem årene havde haft gavn og glæde af. ■

*Ebba Drewes og
Olga Reppien med
deres hund.*

Så syng da, Danmark ...

Sangbogshistorie i Sønderjylland fra

Den blaa Sangbog til i dag Af Elsemarie Dam-Jensen

Ideen til Den blaa Sangbog fødtes i årene efter 1864. På grund af sin stærke symbolværdi bliver sangbogen endnu brugt ved særlige lejligheder i Sønderjylland. Overinspektør Elsemarie Dam-Jensen fortæller her om Den blaa Sangbog og om overgangen til Højskolesangbogen. Artiklen bygger på et foredrag, hun holdt i forbindelse med Historisk Samfund for Sønderjyllands årsmøde på Rødding Højskole i april 2007.

DER ER TIDLIGERE SKREVET om Den blaa Sangbogs historie. Bl.a. har sanghistorikeren Karl Clausen skrevet bogen *Den blaa Sangbog i hundredåret for dens fremkomst* (Aabenraa 1967). Derimod er overgangen til *Højskolesangbogen* i tiden fra omkring 1930-1950 ikke et emne, som har interesseret sanghistorikerne. Det kan undre, idet det jo er et særligt aspekt af dansk sanghistorie, som kun optræder i Sønderjylland.

I arbejdet med denne lidt specielle flig af Sønderjyllands historie har jeg bl.a. gennemgået Sprogforeningens forhandlingsprotokoller samt undersøgt sønderjyske erindringer. Desværre finder man sjældent i erindringer noget særligt om, hvad der blev sunget, men kun at der blev sunget meget i familien, i skolen og ved møder i dansksindede forsamlinger.

Den blaa Sangbog - de første år

En væsentlig del af sønderjysk sangbogshistorie handler om Den blaa Sangbog. Ideen til sangbogen opstod blandt dansksindede sønderjyder, som mødtes i København i tiden efter 1864. De ville gerne synge sammen, og der var derfor behov for en særlig sangbog med nationale sange, specielt beregnet for "landflygtige" sønderjyder. Der var allerede i forbindelse med den nationale bevidstgørelse i midten af 1800-tallet fremkommet adskillige sangbøger i Sønderjylland, heriblandt fra den alsiske præst Kristen Karstensens *Gamle og nye Sange til Brug for Skolen og Livet* (Sønderborg 1851). Karstensen repræsenterede tidens dansk-nationale begejstring og opfattede sangen som middel til fordanskning i skolen. Han skrev selv flere af sangene. En af dem, der har overlevet, er *Længe nok har jeg bondepige været*. Et af de vigtigste temaer i sangene fra midten af 1800-tallet er naturligt nok 'Sproget', og blandt de mest typiske sange er Edvard Lembckes *Vort modersmål er dejligt* (1859). Efter nederlaget i 1864 var der behov for nogle andre sange end de euforiske sange fra bl.a. Treårskrigen 1848-50, der på det sangmæssige område især huskes for Peter Fabers *Dengang jeg drog af sted*. Sådanne sange føltes upassende i mismodets tid efter 1864. I bestyrelsen for *Sønderjysk Samfund* i København beslutte-

de man derfor, at man ville udgive en sangbog. Blandt initiativtagerne var historikeren A.D. Jørgensen. Han fortæller, at foreningen, stiftet i marts 1866, bestod af sønderjyske studenter, håndværkssvende og gårdskarle, og at man mødtes ugentligt i Håndværkerforeningens lejlighed i Læderstræde. Man hørte foredrag, sang fællessang og drak punch, og i dette miljø udkom i 1867 den første sangbog, *Tohundrede Sange*, med ønsket om ikke bare at skabe en sangbog for den

snævre foreningskreds, men for hele folket, specielt befolkningen i Sønderjylland. Udgifveren var stud.theol. J.J. Lohmann. Kælenavnet *Den blaa Sangbog* blev formentlig almindeligt brugt fra 1890'erne. Det er først i 1908-udgaven, at navnet optræder officielt på bogens titelblad. Hvis man ser på sangbogens indhold, var der tale om en meget moderne sangbog med en emneopdeling, der blev gennemgående i alle senere udgaver. Sangene om modersmålet stod først,

Hvide blade i Den blaa Sangbog fra 1912.

— 118 —

104. (257.)

Melodi af Morten Esfejer: Tillæg 22.

Skal Sønderjylland stilles?

Karsten Thomsen.

Testen er af Landsretten i Flensborg under 18. December 1905 erklæret for ophidsende og tør derfor i Genhold til Politiforordningen af 28. August 1868 ikke udbredes i Slesvig. Denne Dom er under 5. Marts 1906 bleven stadfæstet af Kammerretten i Berlin.

— 119 —

105. (255.)

Melodi af Th. Thaulow: F. S. 73.

Slesvig, vort elskede, omfirtrede Land!

Th. Thaulow.

Testen er af Landsretten i Flensborg under 18. December 1905 erklæret for ophidsende og tør derfor i Genhold til Politiforordningen af 28. August 1868 ikke udbredes i Slesvig. Denne Dom er under 5. Marts 1906 bleven stadfæstet af Kammerretten i Berlin.

og derefter fulgte Mindesange fra Danmarks Historie, Nyere fædrelandsske Sange, Danmark, Norden, Friheden, Drikkeviser, Kærlighedsviser og Aftensange. Allerede 1868 kom andet oplag, bl.a. udvidet med Ingemanns morgen- og aftensange og med flere af Grundtvigs sange.

Sprogforeningen overtager

Den blaa Sangbog

Så blev der en pause i udgivelserne, og i mellemtiden skiftede man både trykkested og udgiver. *Sønderjydske Samfund* fik en kort levetid og blev allerede nedlagt i 1870. I Sønderjylland dannedes i 1880 Sprogforeningen, hvis formål var at fremskaffe danske bøger, specielt en dansk sangbog, og at skabe mødesteder, hvor man kunne høre danske foredrag. Det var derfor meget oplagt, at netop Sprogforeningen gik ind i arbejdet med udgivelse af en ny udgave af *Den blaa Sangbog*. Tredje udgave blev udgivet af Sprogforeningen i 1881, trykt i Viborg. Den hidtidige redaktør, J.J. Lohmann, var blevet præst i Skive, og han var stadig ansvarlig for indholdet, dog med hjælp fra Sprogforeningens bestyrelse, bl.a. proprietær H.A. Knudsen, Trøjborg, der var kendt som en ivrig sanger og ejer af alverdens sangbøger. Titlen blev ændret til *Dansk Sangbog*. Indholdsmæssigt ligner 3. udgave de to første, dog er drikkeviserne strøget - det var de gammeldags klubviser, som sikkert passede i studentermiljøet i København, men ikke hos bønder og borgere i Sønderjylland. De nye sange var en tillem্পning af det repertoire, som også blev sunget nord for Kongeåen. Det var bl.a. nye fædrelandssange af Bjørnstjerne Bjørnsson (*Ja vi elsker*

dette landet, Jeg vil væerge mit land, Løft dit hoved du raske gut) og sange, der beskrev situationen i Sønderjylland, deriblandt Grundtvigs *Bladet i bogen sig vender* og Hostrups *Høje Nord, friheds hjem*. Denne sangbog var ikke bare tænkt til brug ved møder, men også i hjemmene, og man har for første gang medtaget børnesange. Fjerde udgave var identisk med tredje udgave, også med hensyn til udgiver og trykkested. Der udkom i øvrigt også et melodihefte med håndskrevne noder ved musikdirektør og -handler Carl Møller, Skive. Det var en udgave, der var specielt velegnet for spillemænd. Klaveret var endnu ikke almindeligt udbredt dér, hvor man mødtes til foredrag og fællessang. Fra femte udgave (1891) blev trykkestedet også sønderjysk, først hos Dannevirke i Haderslev, senere hos Hejmdal i Aabenraa. I 1891-udgaven er der et tillæg med ret nye sange, bl.a. Johan Ottosens *Det haver så nyligen regnet*, som var skrevet året før. Desuden kom nogle af den sønderjyske digter Karsten Thomsens sange med, bl.a. *De vår en daw i høstens ti*. I 1890'erne blev sangbogen meget udbredt i Sønderjylland. Der blev solgt mange eksemplarer, og man delte også mange gratis bøger ud i de sogne, hvor danskheden var truet.

Köller-perioden

Så kom Köller-perioden, tiden omkring år 1900, hvor Ernst Matthias von Köller var overpræsident i Slesvig-Holsten. Hans politik bestod bl.a. af udvisninger, trusler mod den dansksprogede presse og en mængde administrative forholdsregler og retssager, bl.a. mod *Den blaa Sangbog*.

For at undgå problemer med de ty-

ske myndigheder valgte man i udgaven af *Den blaa Sangbog* fra 1899 at markere 24 sange med tre advarende stjerner. Desuden anbefalede udgiveren Mathias Andresen "varsomhed ved valget af sange". Alligevel blev de syngende ofte chikaneret af gendarmen, f.eks. når man sang Hostrups *Høje Nord, friheds hjem* eller Bjørnsøns *Jeg vil væрге mit land*.

I 1905 blev der ført en længere rets-sag om, hvilke sange der skulle forbydes i *Den blaa Sangbog*. Myndighedernes holdning var, at alle sange om modersmålet, sagn, historie og Norden virkede ophidsende på de dansk-sindede sønderjyder, og konklusionen, formuleret af en tysk sagkyndig, professor Nis Schröder, var, at "Denne sangbog er det farligste agitationsmiddel danskerne ejer". Det betød, at ikke mindre end 150 sange blev betragtet som suspekter, heriblandt Brørsøns *Her vil ties*, bl.a. pga. linjerne *Trange tider langsomt skrider* og Oeh-lenschlægers *Lær mig, o skov, at visne glad*, hvor linjerne *Lær mig du lette sommerfugt at sønderbryde tunge skjul, som nu min frihed tvinger* faldt myndighederne for brystet. Begge teksteksemplere blev symbolske for de dansk-sindede sønderjyders selvpfattelse under det tyske overherredømme, selv om teksterne oprindeligt var skrevet ind i en helt anden sammenhæng.

Der er flere eksemplere på beslaglæggelser af *Den blaa Sangbog* i tiden omkring år 1900; men det var myndighedernes politik. Mange fra den tyske befolkningsdel var betænkelige ved den hårde kurs; her som alle andre steder gjaldt reglen om, at "Tryk avler modtryk".

I 1906 skulle der igen udgives en ny sangbog. Ud af de oprindeligt 150

sange blev kun fire tilbage, som ikke måtte trykkes. Det skabte i denne udgave begrebet "De hvide blade". De fire sange, *Er skolen for andre end pilt og pog*, *Brat af slaget rammet*, *Skal Sønderjylland skilles* og *Slesvig, vort elskede omstridte Land*, blev sløffet. Kun nummeret og titlen stod tilbage, samt bemærkningen "Teksten er af Landsretten i Flensborg under 18. Maj 1905 erklæret for ophidsende og tør derfor i Henhold til Politiforordningen af 28. August 1866 ikke udbredes i Slesvig. Denne Dom er under 5. Marts 1906 bleven stadfæstet af Kammerretten i Berlin".

Foruden de fire sange var der i efterordet nævnt 16 sange, som udgiveren tilrådede, at man ikke sang ved offentlige sammenkomster. Det var netop nogle af de mest elskede sange som f.eks. *I alle de riger og lande* og *Du skønne land med dal og bakker fagre*.

Allerede i 1908 kom der en revideret udgave, hvor man førte sangbogen ajour med de nye tendenser nord for Kongeåen. Idrætssagen og afholdssagen fik sine sange, f.eks. *Det er saa godt at ha'e Ryggen ret* og *Vi tror, vor Afholdssag er god*. Desuden blev både Johan Skjoldborg og Jeppe Aakjær nu repræsenteret.

De hvide blade holdt sig i de følgende udgaver, først med udgaven i 1919 var trykket væk, Genforeningen var lige om hjørnet.

Situationen efter Genforeningen

Udgaven fra 1924 kom til at afspejle Genforeningen med sange som *Det lyder som et Eventyr* og *Som en rejslysten Flaade*. I denne udgave skete der store udskiftninger, man tilnærmede sig repertoiret i resten af Danmark.

Efter Genforeningen blev der sendt

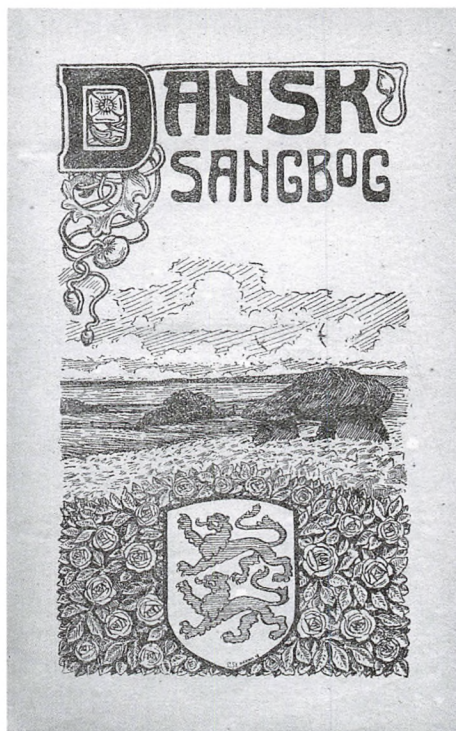
rigtig mange af *Den blaa Sangbog* til Sydslesvig, hvor Flensborghus Bog-samling, det senere Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, fordelte sangbøgerne gratis sammen med ju-lehæfter og almanakker. Sprogforeningen leverede også mange gratis sangbøger nord for grænsen, især i 'den truede firkant', grænsesognene omkring Tinglev, Bylderup og Burkal. Desuden gav Sprogforeningen af og til også tilskud til klaverer i forsamlingshusene, bl.a. i Lydersholm 1935 og i Sølsted 1945, hvor det gamle klaver var for svagt, "da der ved baller bliver slået temmelig hårdt på tangenterne!" I sit svar på denne ansøgning skrev Sprogforeningens formand Jakob Petersen, "at der må handles med stor forsigtighed, da dette at handle med klaver er en lige så vanskelig historie, som at handle med heste. Jeg vil råde Dem til at tage en sagkyndig med på råd."

Den blaa eller Højskolesangbogen? Spørgsmålet om overgangen til Højskolesangbogen i Sønderjylland blev allerede i 1927 stillet af bl.a. højskoleforstander Frede Terkelsen, Danebod Højskole, og overlærer Holger Skovmand, Løgumkloster, samt en person, som blev central i forhandlingerne i Sprogforeningens bestyrelse, gårdejer Hans Jørgensen Hansen, Lysabild. Han var et eksempel på én af de unge sønderjyder, som før Genforeningen havde været på efterskole i Danmark, og der havde fået kendskab til nye san-

ge i *Højskolesangbogen*. I sine erindringer skriver han om sit ophold på Hejls Efterskole 1908-09, hvor man bl.a. sang Grundtvigs bibelhistoriske sange, som man indtil da ikke havde kendt i Sønderjylland. En favorit var *Kong Farao var en ugudelig krop*, som, H.J. Hansen husker, blev én af de mest brugte sange i hans hjem! Han fortæller også, at for disse unge sønderjyder blev *Højskolesangbogen* den kæreste sangbog, også med de nye folkelige melodier af Laub og Carl Nielsen.

Op gennem 1930'erne bølgede diskussionen frem og tilbage, om man fortsat skulle revidere *Den blaa Sangbog* eller gå over til *Højskolesangbogen*, som man havde haft nord for Kongeåen siden 1894. Debatten blev meget følelsesladet. Forståeligt nok, når man tænker på den symbolske

Titelbladet fra
Den blaa Sangbog
fra 1919.

betydning, *Den blaa Sangbog* havde haft, både i den tyske tid i Sønderjylland og i afstemnings- og genforeningstiden. Nogle hældede til bevarelsen af *Den blaa Sangbog*, heriblandt førstelærer Feddersen Jensen fra Visby, der til et grundtvigsk lærer- og præstekonvent i forsamlingshuset i Jyndevad i 1936 udtalte, at man med nogle af sangene fra *Den blaa Sangbog* kunne udtrykke hadet mod tyskerne, "et dødeligt had som kan hvæsse vor klinge"! Andre ønskede "Sangfællesskab med det gamle Land" (domæneforpagter Erik Appel, Ellehus) og oplevede *Den blaa Sangbog* som "en hæmsko for Genforeningen på folkesangens område" (Svend Thorsen). I slutningen af 1930'erne var der almindelig enighed om, at situationen var uholdbar, fordi man måtte have ikke mindre end tre sangbøger med, når man gik til møde: *Den blaa Sangbog*, *Højskolesangbogen* og *Syng dig glad*, der stammede fra Ry Højskole.

Man trådte vande og udgav *Den blaa Sangbog* med et større tillæg i 1939. Tillægget rummede mange af de sange, som vi stadig synger meget, f.eks. *Danmark nu blunder den lyse nat*, *Hvor smiler fager* og *Jeg elsker den brogede verden*. Samtidig fik man udgivet et sønderjysk tillæg til *Højskolesangbogen* med sange som *Af Østerhavets Vove* (Alssangen), *Ja, Landet er lidet* (sangen om Sydslesvig), *Vi Vestjyder trives jo bedst i Blæst* og måske lidt overraskende *Danmark for Folket!* At denne socialdemokratiske sang kom med i det sønderjyske tillæg, findes der en interessant brevveksling om, hvor formanden for Sprogforeningen Jakob Petersen bl.a. forklarer, hvorfor han kan bruge sangen i Sønderjylland: "Jeg har aldrig vidst, at det var en særlig Partisang ... Forholdet er jo dette, at vi forfærdelig gerne vil vække Arbejderne til en god national Bevidsthed, og det gøres efter min Mening kun ved, at vi kommer til dem

H.J. Hansen til folkedans i Tandslet forsamlingshus 1912. Både folkedans og fællessang blev dyrket i forsamlingshusene. Illustrationen stammer fra H.J. Hansens erindringer 'Alsisk Landmandsvirke'.

og ikke omvendt ... alene Optakten "Danmark for Folket" er efter min Mening fremragende i god, gammel, dansk Stil - en Stil som baade Grundtvig og Vilhelm Beck vilde anerkende".

Overgangen til Højskolesangbogen

Så kom Besættelsen, og igen fik *Den blaa Sangbog* en enorm symbolsk betydning og et deraf følgende kolossalt salg.

I Sprogforeningen var der dog et holdningsskifte på vej. Formanden Jakob Petersen skrev allerede i maj 1941 til kontaktpersonen i Højskolelærerforeningen, forstander Bækhøj i Ollerup, at "de Steder, hvor 'Højskolesangbogen' vinder Indpas, der fortrænges 'Den blaa Sangbog' omgaaende ... (jeg ønsker paa ingen Maade) ... at opretholde en Sangbogsgrænse, og det saa meget des mere, som 'Den blaa Sangbog' er langt ringere en(d) 'Højskolesangbogen' ..."

Besættelsen forhalede dog overgangen til én sangbog i Sønderjylland; men i 1946 kom så den sidste udgave af *Den blaa Sangbog*. 20 udgaver var det blevet til; men nu var tiden moden til det sangfællesskab, som Erik Appel allerede havde ønsket 10 år før.

Så længe talen er om sangbøger og udgaver, er man på nogenlunde sikker grund. Det er straks sværere, når man skal beskrive den faktiske overgang fra én sangbogspraksis til en anden. I virkeligheden tror jeg, at en hel del sønderjyder ikke har tænkt så meget over, om den blå sangbog, de havde i hænderne i forsamlingshuset i løbet af 1940'erne og 50'erne, var *Den blaa Sangbog* eller *Højskolesangbogen*.

Enkelte kan dog fortælle om overgangstiden. Gårdejer Hans Schmidt, Sandet, kendt som 'den syngende

bonde', har fortalt, at han i 1940'erne i Ravsted Forsamlingshus sang efter *Den blaa Sangbog*, men at man i 1950'erne var gået over til *Højskolesangbogen*, dog brugte man stadig *Den blaa Sangbog*, når man fejrede afstemningsfest den 10. februar. Denne veneration for den gamle sangbog, netop til afstemningsfesten, er ofte omtalt. Ved afstemningsfesten i Toftlund 2009 havde man også genoptaget traditionen med at bruge 'Den blaa'!

Hans Schmidt mener også, at der var store lokale forskelle. På Røddingegnen var man allerede i mellemkrigstiden gået over til *Højskolesangbogen*, den nære kontakt til højskolen har sikkert sat sit præg. De unge danske lærere, som kom til Sønderjylland efter Genforeningen, var også med til at indføre *Højskolesangbogen*. Landmand Eduard Hansen, Daler, fortæller, at hans sang- og musikglade lærer Flint i Daler Skole brugte alle tre sangbøger, *Den blaa Sangbog*, *Højskolesangbogen* og *Syng dig glad* allerede i 1940'erne, og i forsamlingshuset i Daler blev *Højskolesangbogen* indført først eller midt i 1950'erne.

I tiden efter 1950 kom der i alt tre sønderjyske tillæg til *Højskolesangbogen*, i hhv. 1955, 1964 og 1974. Tillæggene var stort set identiske, og de blev klæbet ind bagest i de højskolesangbøger som blev brugt i Sønderjylland. Med 17. udgave af *Højskolesangbogen* i 1989 var det slut med det sønderjyske tillæg. Der var ikke længere den helt store tilbøjelighed fra *Foreningen for Folkehøjskoler* i Danmark til at give Sprogforeningen store rabatter, og stykprisen var blevet for høj til, at man kunne have store oplag liggende på lager.

Dog findes der endnu i dag gamle

udgaver af *Højskolesangbogen* med sønderjysk tillæg i de sønderjyske forsamlingshuse, og også i Sydslesvig har man stadig mange steder de gamle udgaver.

Højskolesangbogen og Sønderjylland i dag

18. udgave af *Højskolesangbogen* kom i efteråret 2006. Den blev præget af mange nye sange og var omgivet af stor mediebevågenhed. Sangbogsudvalget gjorde rede for tre kriterier med hensyn til udvælgelse af sange: Kvalitet, lødighed og brugsrelevans, hvilket vil sige, at hvis sangene ikke mere blev brugt, kunne man tage dem ud og erstatte dem med nye. Der røg 7-8 sange, der omhandlede Sønderjylland, ud, og med brugsrelevansen in mente var det nok rigtigt, at sange som *Den ti, te do draw fra mæ og Slumrer sødt i Slesvigs jord* forsvandt.

Sangbogsudvalget tog ikke i særlig høj grad hensyn til det sønderjyske repertoire. Også her var argumentet, at sangene skulle være 'i live'. Ved at

fjerne *Jeg vil værge mit land* og *Påseklokken kimed mildt* har man dog mistet en fortælling, og med udeladelsen af *Ja, landet er lidet røg* den sidste sang, der specielt handlede om Sydslesvig. Derimod er *Dengang jeg drog af sted* bevaret, efter sigende fordi sangbogsudvalget frygtede at blive henrettet ved daggry på Dybbøl Banke, hvis den sang forsvandt! Blandt de nye sange er Jens Rosendals *Farvernes landskab* om den vestslesvigske marsk kommet med, og vi kan også stadig synge *For en fremmed* og *Madeleine* efter *Højskolesangbogen*.

Sangtraditionen eksisterer endnu i de sønderjyske foreninger. Det gælder om at synge sangene, også dem med sønderjysk tilknytning, så der ikke ryger flere ud næste gang!

"Men synges maa de, det er i alle Maader bedst", skrev Grundtvigs svigersøn P.O. Boisen, der i en årrække var præst i Vilstrup, i forordet til en sangbog (udg. 1853). Princippet gælder stadig! ■

Den nyeste udgave af *Højskolesangbogen*, 18. udgave, er blevet en stor succes, også i Sønderjylland. Her er den i brug ved en af Klosterkorets korprøver i Løgumkloster juni 2009.

Foto: Elsemarie Damm-Jensen.

Anden Verdenskrigs vraggods i fredens tjeneste - De tyske miniubåde på Helts Banke ud for Broager

Af Anton Marckmann

Ikke kun dansk industri nød godt af de ubådsbjergninger, der blev foretaget efter Anden Verdenskrig. Ved teknisk snilde lykkedes det også at forsyne to DSB-rutebiler med motorer fra de to tyske miniubåde, der blev bjerget fra Helts Banke øst for Broagerland, hvilket pens. overlæge, dr.med. Anton Marckmann her lægger for dagen.

EFTER AFSLUTNINGEN af Anden Verdenskrig var der generelt mangel på stål og ædle metaller, og priserne på disse produkter var høje. Det blev derfor en givtig forretning for bjergningsselskaberne at afsætte de store mængder stål, bly, kobber m.m., som dykkere kunne bjerger fra de tyske ubåde, der var blevet sænket den 5. maj 1945 af deres besætninger i danske farvande i Hørup Hav og Flensborg Fjord. Men herudover lykkedes det at hæve nogle tyske miniubåde, som blev hugget op på land med samme formål for øje.

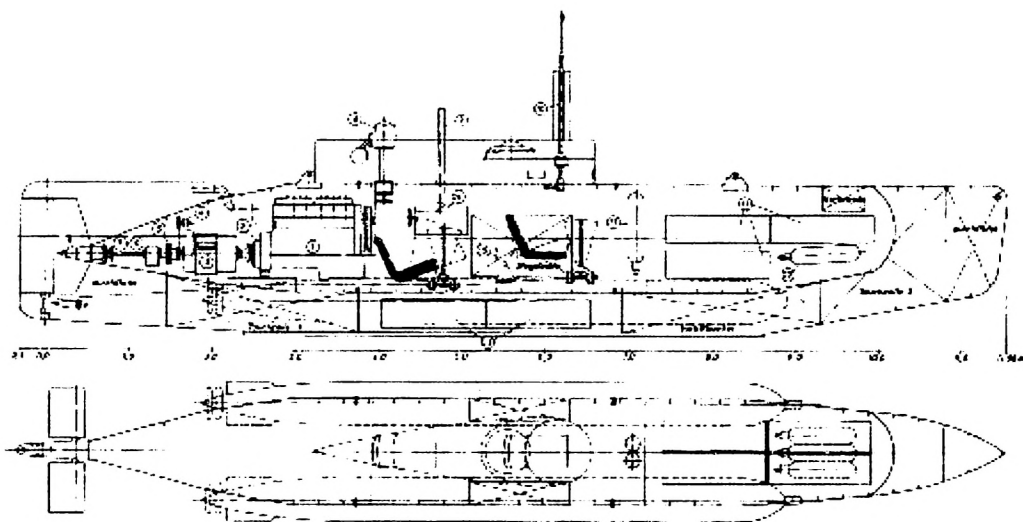
De tyske miniubåde - 'Seehunde'

Hen mod slutningen af Anden Verdenskrig blev der på de tyske skibsværfter fremstillet en serie mini-undervandsbåde, hvoraf den såkaldte 'Seehund' (sælhund), type XXVII, med to mands besætning, var beregnet til især at imødegå de allieredes invasionsflåder, først og fremmest ud for Normandiets og Hollands kyst-

områder. Disse 'flydende jernkister' blev af den tyske marine fejlagtigt anset for et effektivt våben på et tidspunkt, hvor slaget om Atlanten syntes tabt. I desperation blev produktionen derfor forceret fra 1944. I alt blev 285 færdigbygget, mens andre 1066 ikke var operationsklare ved krigens afslutning. I december 1944 var de første rede til at gå i aktion fra hovedbasen i den hollandske havn ved IJmuiden. Enkelte besætninger havde held til at torpedere og uskadeliggøre nogle allierede forsyningskibe, men omkostningerne ved disse operationer var store: I alt 110 'Seehunde' med deres besætninger gik tabt. Fartøjerne var forsvarsløse over for de allieredes dybvandsbomber og flyangreb, og mange blev mistet på grund af havari og tekniske problemer.

Den knap 12 meter lange og ca. 14 tons tunge ubåd var udstyret med to elektrisk drevne torpedoer, men havde herudover ingen angrebs- eller forsvarsvåben. Motorkraften blev leveret dels af en 6-cylindret Büssing-NAG dieselmotor (lastbil) til sejlads i uddykket tilstand, dels af en AEG elektromotor med 8 batterier (8 x 32 celler), der var i brug i neddykket tilstand. Højeste hastighed var 6 knob i neddykket tilstand og 7,7 knob i uddykket position. Aktionsradius, som maksimalt var 460 km, men væsentligt kortere under dykning, indbefat-

Plan over miniubåden 'Seehund' med markering af mandskabets placering.

Salgskonsulent Svend Åge Olsen, handels- og ingeniørfirmaet Brdr. Eegholm, på kajen i Sønderborg. Ubåden er nu rensat og opskæringen påbegyndt. Svend Åge Olsen peger på Büssingmotoren i ubåden. Motoren blev overtaget af Brdr. Eegholm i Sønderborg.

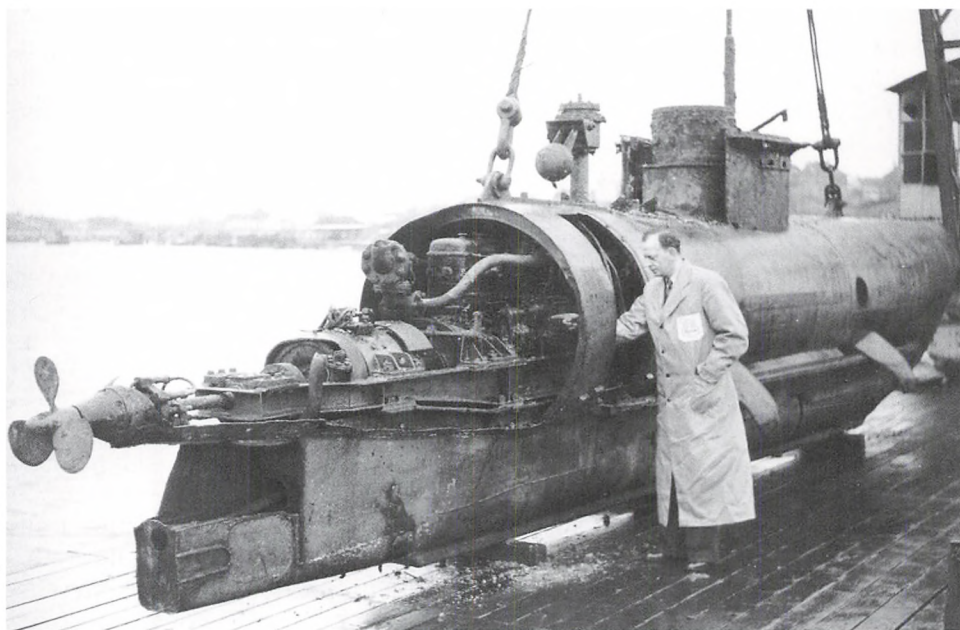

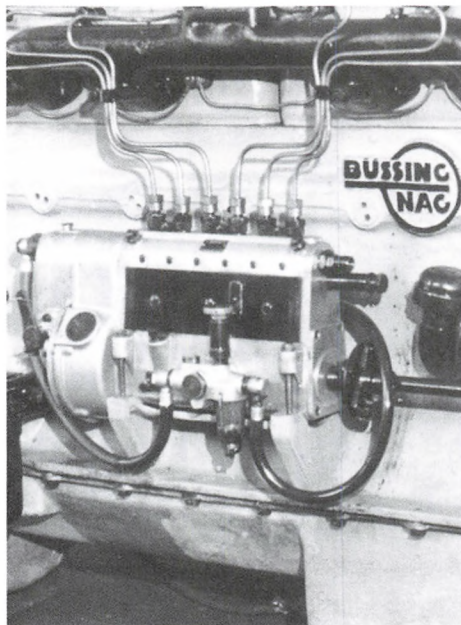
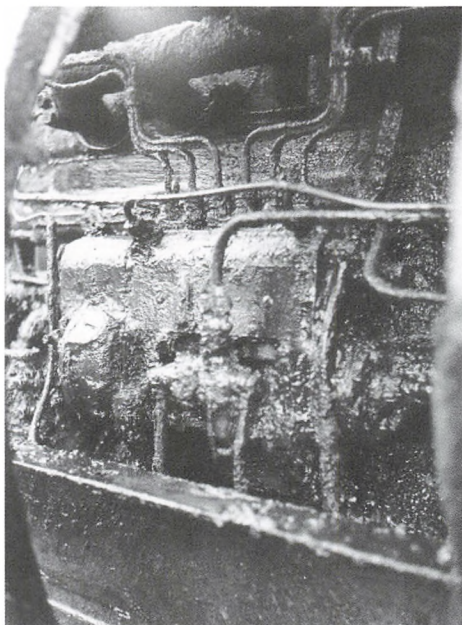
Foto: Eegholms fotoarkiv.

ter afstanden fra hovedbasen til angrebspunktet og retur. Fartøjet er beskrevet som vanskeligt at manøvrere under urolige vindforhold og i bølgegang, men dets ringe størrelse og ringe farthastighed gjorde det næsten umuligt at afsløre med sonar. Som en engelsk admiral fyndigt udtrykte det, var det en stor lykke for de allierede, at disse 'forbandede tingester' først kom frem så sent i krigen, at de ikke nåede at gøre nogen skade. Den lille ubåd kunne dykke til 30 meters dybde, undertiden noget mere, herunder blev periskopet taget i brug. Besætningen bestod af en maskinist, der sad indeklemmt længst tilbage, tæt på motoren under meget snævre forhold, uden udsyn og med meget lidt

bevægelsesfrihed. Han var iklædt flere lag varmt undertøj under den tætsiddende, stive læderbeklædning. Hans muligheder for at undslippe, hvis båden gik ned, var minimale. Føreren sad lidt længere fremme og havde et beskedent udsyn gennem den lille glaskuppel på tårnet bag periskopet, men måtte i øvrigt lade sig lede af kompasset som retningsvejleder, da der hverken var radio, telegraf eller sonar for hånden. At besætningen må have ført en stressende og klaustrofobisk tilværelse under de ofte flere døgn lange operationer er indlysende. Dertil kommer, at der savnedes sanitære indretninger af enhver art. Føden bestod af 'slaggefri' kost for at mindske tarmtømningen.

Motoren bærer præg af de godt fire år på Helts Banke på bunden af Østersøen.

Efter grundig oprensning og affpudsning hos Brdr. Eegholm fremtræder Büssingmotoren som ny og er fuldt funktionsdygtig.

Begge fotos: Eegholms fotoarkiv.

De miniubåde, der havde vand under kølen, bar numrene U5001-U6351, men i modsætning til, hvad der er tilfældet for de store tyske ubåde, foreligger der ingen samlet oversigt over deres aktiviteter og skæbne. Dog er der rapporteringer om enkelte af disse fartøjers aktiviteter.

De tyske miniubåde på Helts Banke på bunden af Østersøen

Ud for den østligste del af spidsen af Broagerland hæver havbunden sig i en afstand af ca. 2,5 km fra kystlinjen som en undersøisk sandbanke, der benævnes Helts Banke. Vanddybden er her godt 5 meter for hurtigt at stige mod øst til over 20 meter.

Her blev der den 5. maj 1945 om morgenen, ved de tyske styrkers kapitulation, sænket to miniubåde, 'See-

hunde', af deres besætninger. Sænkningen var et led i de talrige koordinerede tyske ubådssænkninger, der fandt sted samtidig for at forhindre de allierede i at komme i besiddelse af dette krigsmateriel. Det har ikke været muligt at opspore vidner i land til disse hændelser, men en kendsgerning er det, at A/S Em. Z. Svitzers dykkere nogle år senere lokaliserede disse to 'ca. 10 meter lange ubådsvrag på 20 meters dybde' og fastlagde deres positioner til 54°51'02"N/ 09°46'08"Ø og 54°51'05"N/ 09°46'09"Ø, altså tæt på hinanden.

Den 8. juni 1948 blev der indgået en kontrakt mellem Marineministeriet og entreprenør Henry Andersen, Kastrup, som gav sidstnævnte tilladelse til at bjerge det ene vrage. Hævningen fandt sted i begyndelsen af

Büssing-NAG rutebilerne Æ 1547 og Æ 1549, begge udstyret med Büssing-NAG miniubådsmotorer, fotograferet omkring 1950 ved rutebilstationen i Nordborg. Bilerne er karakteristiske med deres lange 'snuder'.

Foto: Orla Henriksen.

september 1949, da to af A/S Em. Z. Svitzers bjergningsfartøjer løftede vraget bl.a. ved hjælp af svære trosser, der tog hold i kraftige metaløjer øverst på skroget foran og bagved ubådens midtersektion.

Det hævede fartøj blev slæbt ind til Sønderborg havn, hvor det blev løftet op på en kajplads på Alssiden af Als Sund. Her blev det demonteret og opskåret, for at det værdifulde materiale i form af trykstål m.m. kunne blive udnyttet i fredeligt øjemed. Men ikke alene stålet havde interesse, også motoren blev udtaget. Elektronikfirmaet Eegholm, Sønderborg, overtog ubådens stærkt medtagne Büssing-NAG motor.

Også den anden miniubåd fra Helts Banke blev hævet. Dens motor gennemgik samme procedure hos Fa. Eegholm. Et øjensvidne erindrer, at de to ubådsvrag lå på kajen samtidig.

Firmaets værkstedsbygninger og kontor lå dengang klos op ad DSB's rutebilstation i Sønderborg, hvilket førte til, at de to Büssingmotorer fra de hævede ubåde blev solgt til DSB's rutebilafdeling i Sønderborg. Her blev de af en mekaniker hos DSB installeret i to rutebiler af model Büssing, fremstillet ca. 1933, hvis motorer efterhånden var noget nedslidte. De nye ubådsmotorer gjorde god fyldest! De var indtil disse rutebilers skrotning i slutningen 1950'erne medvirkende til, at bl.a. medarbejdere ved Danfoss kunne blive transporteret mellem Sønderborg og Nordborg. Busserne medtog også skolebørn og andre passagerer. To tidligere rutebilchauffører, nu henholdsvis 84 og 83 år gamle, fortæller, at de i en årrække havde ført disse rutebiler, som havde plads til 23 passagerer.

Undertiden var der tilkoblet en anhænger med plads til yderligere 20 passagerer, og endelig var der bagest en mindre anhænger til transport af postsække. De bar nummerpladerne Æ 1547 og Æ 1549.

Chaufførerne betegner Büssingmotorerne som overordentlig stabile, men gearskiftet var ret trægt og krævede en del håndkraft. De kunne levere en marchhastighed på op til 70-80 km i timen. Motoren var så kraftig, at den var i stand til at trække andre biler op af grøften.

Det siges, at havet sletter alle spor. Det gælder imidlertid ikke for de her omtalte, sænkede tyske miniubåde fra Anden Verdenskrig. De blev fundet frem fra dybet og tjente efter hævning og ophugning almennyttige formål i det danske samfund i fredens tid. ■

Kilder

Anton Marckmann: *'De tyske undervandsbåde på bunden af Hørup Hav'*. Sønderjyske årbøger 2006, side 119-140.
<http://uboaat.net/boats>
<http://www.qrz.com/WW2MAN>
<http://www.one35th.com/seehund>
 Kilder og referencer til artiklen i øvrigt kan indhentes hos forfatteren.

Henning Jepsen Schmidt, Høruphav, tidl. elektroteknisk projektleder ved ingeniørfirmaet Eegholm, Sønderborg, samt de tidligere DSB-rutebilchauffører Chresten Wolf, Høruphav, og Orla Henriksen, Nordborg, takkes for at have stillet materiale og oplysninger til rådighed for dette arbejde.

Madvaner i 1950'erne

Af Alex Boisen

Alex Boisen voksede op i et arbejderhjem med begrænset økonomi. Men en mor, der var uddannet kokkepige, formåede at trylle med de til tider knappe ressourcer, så barndommens måltider erindres som en endeløs række af lækkerier. Alex Boisen fortæller her om, hvad der blev indtaget i hjemmet i perioden fra 1953 til 1957.

TIL FORSTÅELSE AF MIT HJEMS madvaner bør man vide lidt om mine forældres situation. De flyttede ind til byen fra et husmandssted i Moltrup ved Haderslev. Min mor kom ud at tjene, da hun var 8 år. Da hun var 14 år og færdig i skolen, kom hun i lære som kokkepige i et stort hjem, Bromme Mølle på Sjælland. Da hun var udlært, fik hun arbejde som stuepige ved kunstmaleren, professor Laurits Tuxen, i København. I København lærte hun en flot garder fra Sønderjylland at kende, og da han havde aftjent sin værnepligt og fik arbejde i Sjølund syd for Kolding, flyttede min mor til doktor Tøgersen i Kolding som kokkepige. Hun havde således en baggrund for madlavning, som var noget mere velfunderet end det, der behøvedes i et arbejderhjem. Der må dog have været mange med en kokkepigeuddannelse, da der i første halvdel af 1900-tallet var mange større husholdninger på de store gårde, hos sagførere, grosserere, fabrikanter, embedsmænd osv. Mit hjem i Haderslev havde indtægt fra min fars arbejde som murerarbejdsmand, så det var en regulær arbejderfamilie, dog med en stor urtehave på ca. 900 m².

Sommerens friske grønsager: spinat, salat, sølvbeder og sommergulerødder blev brugt umiddelbart, og dertil henkogte min mor ærter, bønner (der tidligere blev saltet) og asparges. Dyrkningen af asparges havde min far lært, da han tidligt i ægteskabet arbejdede som gartner på Kolonien Filadelfia. Græskar, rødbeder og asier blev eddikesyftet, som kun min mor kunne gøre det, hvis det skulle smage rigtigt. Der blev lavet saft og marmelade af havens hindbær, ribs, solbær og stikkelsbær og af ribsene desuden gele. Hyldebær - til hyldebærsaft - plukkede min far langs hegnene på landet. Æbler og pærer fra haven var kun til sommerbrug, men mor henkogte også pærene. Vintergulerødder, pastinakker og selleri blev gemt frostfrit i sand, og kartofler blev gemt frostfrit i kasser. Hvidkål og rødkål blev jordet ned med stokken opad og med lidt halm omkring, så det var lettere at få dem af jorden i frostvejr. Grønkål og rosenkål blev stående på voksestedet til vel efter frost. At anvende dem før nænnede man ikke, for så fik man ikke den gode, kraftige smag. Porrerne blev gravet op og sat sammen med halm omkring. Tomater og agurker havde min far ikke, dem hentede vi ved grønthandleren.

Høns og kyllinger havde far altid omkring 30 af. Andet kød var fra slagteren. Da der ikke var køleskab eller fryser, skulle alle kødvarer bruges samme dag eller de nærmeste dage. Som dreng blev jeg næsten dagligt sendt til slagteren for at hente for 1 kr. leverpostej og 1/2 kg svinekød eller andet kød.

Madvanerne i 1950'erne kan med rimelighed deles op i festmad og daglig mad.

Festmad

Til familiesammenkomster bestod menuen sædvanligvis af suppe, steg og dessert. Suppen var altid klar suppe med kød- og melboller, dertil kunne man få ris kogt med rosiner. I stedet for suppe kunne det hænde, at der blev serveret tarteletter med høns i asparges eller ærter og gulerødder. Steg var enten flæskesteg eller oksesteg tilberedt på traditionel måde. Desserten kunne være islagkage, hvis det var rigtig fint, eller is med varm chokoladesovs. Det hændte også, at desserten var æblekage (lagvis æblekompot og ristet rasp) med flødeskum på toppen og pyntet med klatter af ribsgele. Festmiddage og 'sønderjyske kaffeborde' blev altid lavet ud fra devisen: "der må jo ikke mangle noget". Kunne man efter en fest høre rygten: "Der var rødbeder nok, men det var småt med æ' nøden", var det et dårligt rygte for en husmoder.

Til jul var forretten altid risengrød med en smørklat og kanel på. Gaffelretten var gås, der var bestilt på landet, og som min far cyklede ud og hentede nogle dage før jul. Efter mors

plukning, udtagning af indvolde og indmad samt omhyggelige rengøring blev den fyldt med svesker og æbler. Gåsen blev stegt og serveret med sukkerbrunede og hvide kartofler, rødkål, asier og sukkerkogte æbler med en klat ribsgele i. Indmaden, som var stegt med inde i gåsen, blev betragtet som en særlig delikatesse og fordelt med leveren til far, kråsen til mor og hjertet til et af os børn. Skindet fra gåsens hals blev rensset omhyggeligt og fyldt med en fars af kød og champignon og syet sammen i enderne. Det blev til lækker pølsepålæg ved julefrokosten.

Til julefrokosten juledag blev der desuden lavet finker, rullepølse, leverpostej, medister og flæskesteg. Der var før jul købt friske sild, der blev stegt og lagt i en eddikemarinade med løg og krydderier. De kostbare ål var en sjælden spise, men til jul kunne min mor finde på at lave ål i gelé. Drikkelsen var julehvidtøl til alle.

Til nytår fik vi grønlangkål med hamburgerryg samt sukkerbrunede og hvide kartofler og bagefter en dessert. Til pinse var traditionen stegt kylling med agurkesalat. Min far mente ikke, han kunne tåle det yderste grønne på agurkerne, så for hans skyld var de altid skrællet. Både til daglig og til fest

Forfatterens mor og søster ved gasbordet med to løse gasblus og en primus. Primussen blev brugt til henkogning. Når gasovnen, der til daglig stod i skabet under gasbordet, skulle bruges, byttede den plads med primussen og et gasapparat. Gasbord og overskab var lavet af forfatterens far.

Foto: Privat.

var der altid mindst to retter. Ved festmiddage var det almindeligt, at der blev røget mellem retterne.

Den daglige mad

Morgenmaden bestod for min fars vedkommende af en kop kaffe serveret på sengen og derefter havregrød og en skive franskbrød med marmelade. Min mor og jeg nøjedes med franskbrødet og marmeladen. Tidligere havde vi altid fået sigtebrød i stedet for franskbrød. Om det var, fordi sigtebrød var billigere, husker jeg ikke.

Til middagsmaden var der en ske-ret først. Det kunne være fløjlsgrød, mannagrød med kanel, byggrød med sukker, sagovælling, sød suppe med svesker, æbler eller saft, hyldebærssuppe med tvebakker, kærnemælksvæl-

ling eller brødsuppe kogt på rugbrødsterner, som helst skulle anes i brødsuppen - ellers var den ikke lavet rigtigt! Eller hvad med vandgrød med æblestykker i? Det lyder ikke godt, og så længe vi fik den med byggryn, var det ikke godt, men da vi efter krigen igen kunne få risengryn, smagte det faktisk godt. Ske-retterne blev med undtagelse af frugtgrød altid serveret først. Bunden skulle jo lægges for de hårdtarbejdende mænd. Om søndagen var der ofte en dessert som f.eks. budding med varm frugtsovs, indbagte æbler eller æblekage i stedet for ske-retten. Om foråret og tidligt på sommeren kunne æblerne være erstattet af rabarber. Somme tider var skemaden erstattet af pandekager eller æbleskiver, begge med syl-

På gasbordet i køkkenet fra 1960'erne i arbejderboligerne på Cathrinesminde Teglværk er der foruden de to gasblus blevet plads til både gasovn og dypkoger.

Foto: John Pedersen.

tetøj til og serveret som dessert. Tykmælk af mors egen opsætning og koldskål var dejlige efterretter.

Det var på den tid ret almindeligt, at middagsmaden bestod af grød alene; mange havde en eller flere kødløse dage om ugen. Men hos mine forældre var der aldrig en kødløs dag, og der var altid to retter. Og i et tilbageblik kan det undre mig, for vi var absolut ikke rige. Kødretten kunne være frikadeller, paneret flæsk, koteletter, karbonader med ærter og gulerødder, benløse fugle, wiener-schnitzler, hamburgerryg, flæskesteg, bøf med løg, gullasch med kartoffelmos, fyldt hvidkål (udhulet hvidkål fyldt med fars, lukket igen og kogt hel), hvidkålsroulader, stuvet hvidkål, bønner eller stuvet makaroni med frikadeller eller flæsk til, rusk med snusk (ærter, gulerødder og kartofler i en stuvning med persille og frikadeller til), farserede porrer, boller i selleri, boller i karry eller medisterpølse. Til kartoffelmos kunne der være 'brændende kærlighed' - bacon-terninger og løg stegt i eget fedt eller røget stegt spæk med det afsmeltede fedt hældt over kartoffelmosen. Skidenæg var kogte æg i sennepssovs med enten kartofler eller ris til. Røde pølser kunne lejlighedsvis blive serveret om sommeren og altid sammen med varm kartoffelsalat og sennep. Ketchup og kold kartoffelsalat kendte vi ikke. Stuvninger var altid lavet af mel, margarine og sødmælk. Den brune sovs var desuden tilsat sojasovs - den tids madkulør.

Kød blev altid kogt eller stegt. At grille kød eller pølser havde mine forældre ikke hørt om, så det fandtes ikke. Rester af kødretterne kunne mor bruge til biksemad med spejlæg og

rødbeder. Der var næsten altid grønsager til. På den tid var grønsager dyre, hvis man skulle købe dem. Tilbehør til kødretterne kunne være asier eller rødbeder, men valget var ikke ligegyldigt. Om sommeren var tilbehøret ofte agurkesalat. Til gullasch, medister og frikadeller var det altid rødbeder. Til oksesteg og flæskesteg altid asier. Aldrig begge dele samtidig. Til flæskesteg var der desuden rødkål. Nogle retter blev serveret med sennep, f.eks. hamburgerryg, flæsk og pølser. Til retter med hvid sovs og grønsager var der aldrig andet tilbehør.

Fisk fik vi ikke regelmæssigt, men i perioder, hvor min far havde forbindelse med folk, der havde fisk, eller hvis min mor havde købt fisk ved gadehandleren. Det kunne være torsk med sennepssovs, som dagen efter blev serveret som plukfisk, hvor fisken var i småstykker i sovsen. Det kunne også være makrel, hornfisk, sild fyldt med persille, rødspætter eller skrubber med kartofler og persillesovs. Til fiske- retterne fik vi aldrig grønsager. Dog kunne det hænde, at vi om sommeren som en særlig servering til frokost fik fintskåret salat med små, stegte sild til. Dressingen til salaten var mors egen kærnemælksdressing med eddike, sukker, salt og peber.

Supper udgjorde også en vigtig del af kosten: hvidkålssuppe, kørvelsuppe, grønkålssuppe, byggrynssuppe, legeret aspargessuppe, legeret blomkålssuppe, oksekødssuppe, hønsekødssuppe, almindelig klar suppe og gule ærter. Til alle supperne fik vi på en 'sidetallerken' kødet, og på sådanne dage var der næsten altid kun suppe og altid med kartofler i. En undtagelse var oksekødssuppen, hvor det kogte oksekød blev serveret med kar-

tofler og sursød- eller peberrodssovs til som en selvstændig ret. Når det var suppedag, var der næsten altid suppe to dage i træk. Ellers blev der for alle andre retter sigtet efter, at det skulle være forskelligt fra dag til dag.

Den tunge forret, skemaden, blev efterhånden afløst af desserten. Pandekager eller æbleskiver med syltetøj er allerede nævnt. Mors egen opsatte tykmælk i tallerkener med revet rugbrød og sukker på eller koldskål med kammerjunkere blev også efterhånden regnet for dessert og serveret efter gaffelretten. Om sommeren kunne der om søndagen være is til dessert. Frugtgrød lavet af rabarber var den første del af sommeren en ret almindelig dessert, og var der noget tilbage om aftenen, var det helt acceptabelt, at vi tog en portion med mælk på, inden vi gik i seng. Hele bærsæsonen blev der lavet frugtgrød af de friske bær og om vinteren af saft fra bærrene.

Kaffebordet skal ikke glemmes. Det særlige 'sønderjyske kaffebord' havde min mor hurtigt taget til sig, da hun blev gift med min far i 1926 og flyttede til Sønderjylland. Årsagen var naturligvis, at mor havde lyst til at lave mad og bage, og lysten hjælper værket. Mors sønderjyske kaffebord bestod - for det serveres i skrivende stund nu sjældent i fuldt omfang - af boller med smør, sandkage, kikskage, pladekage, kringle, svesketærte, lagkager - en med hvide kagebunde og en med chokoladebunde - og til sidst mindst 7 slags småkager: jødekager, brunkager, finsk brød, klejner, vaniljekranse, falske makroner, kaffebrød, brune og hvide kyskager af marengs, fedtkager osv. Rækkefølgen var ganske vigtig. Alt gik rundt mindst to gange, og man var pligtig at tage ved første

ombæring. Gjorde man ikke det, kunne der komme kommentarer som: "Kan du ikke lide den kage"? Alle småkagerne kunne komme på et fad, og det var ikke usædvanligt at høre: "Den har jeg da ikke fået af", eller opfordringen: "Du må hellere tage første gang, for vi ved jo ikke om fadet kommer rundt igen". For mor var alt bagværk på nær bollerne og kringlen hendes egen produktion. Der var aldrig spiritus eller øl efter kaffebordet.

Om aftenen spiste vi kold mad. Når tiderne var trange, var det 'klap-sammen madder' smurt med fedt eller margarine og med pålæg på den ene halvdel af brødet og altid spist uden brug af kniv og gaffel. Klap-sammen madder blev også brugt i madpakkerne i perioder, hvor man ikke kunne komme hjem i middagspausen. Efterhånden, som økonomien bedredes for mine forældre, kom der pålæg på hver halvdel for sig og madpapir imellem lagene. Rugbrød var der altid rigeligt af, og en fedtemad med salt var en hurtig godbid. Min far ville endda somme tider have sukker på i stedet for salt. Der var altid fedt til brødet. Ikke kun stegefedt, men også afsmeltning af fedtflomme, krydret og måske tilsat løg og æblestykker. Sidstnævnte var især til jul, da den slags fedt skal holdes koldt. Smør blev kun sat på bordet, når der var gæster eller til franskbrød, rundstykker, boller eller kryddere. Margarine var den almindelige erstatning for smør og blev brugt i udstrakt grad på grund af prisen. Af pålæg var det absolut foretrukne flæsk, koteletter, frikadeller eller pølse, som var til overs fra middagen, og som der var tilberedt rigeligt af, så der også var til pålæg. Derudover købte min far ofte noget af det

ukurante og derfor billigere pålæg fra enderne af rullepølse og lignende samt en skive leverpostej. Skiveskåret 'købeplæg' fik vi aldrig. Kartoffelmadder med lidt salt eller sennep var særdeles velsete. Til sommerens udflugter lavede min mor madpakker med et salatblad under pålægget, så maden holdt sig mere frisk. Ostemadder blev som en selvfølge pakket for sig. Franskbrød var for det meste hjemmebagt, og når det var helt nybagt, var der en begrænsning på, hvor meget vi måtte spise, da vi ellers spiste os mætte i det. På franskbrød kunne man om morgenen få marmelade eller ost, om aftenen ost eller måske leverpostej. At nævne det på denne måde er, fordi det ville være helt utænkeligt at få leverpostej på franskbrødet om morgenen eller for den sags skyld marmelade på om aftenen. Først til den sene aftenkaffe fik vi marmelade på en franskbrødsmad.

Den almindelige drikkelse til mad var sødmælk. Mælk og kaffe om morgenen, mælk til grødretter og mælk på frugtgrød. Min far fik formiddags- og eftermiddagskaffe i en termoflaske

Foto: Ove Kirkebjerg

med på arbejde, og til kaffepauser var der gerne et stykke franskbrød med ost. Kaffen var efter krigen efterhånden blevet med 'rigtig' kaffe, dvs. lavet på kaffebønner, men altid tilsat en del erstatningskaffe med navnet Richs. Der fandtes også erstatningskaffe med navnet Danmark. Om disse erstatninger sagde man, at 'Det er Danmarks', der dur, men det er Richs der drik's' og vice versa. Folk hævdede helt overbeviste, at der altid skulle noget erstatningskaffe i, for at kaffen skulle have den rigtige farve og smag. Te fandtes altid hjemme, men kun ved enkelte lejligheder blev det drukket. Øl, snaps og vin blev kun drukket til højtidet og familiefester. ■

Køkkenhaven var en nødvendig ressource i husholdningen.

I denne køkkenhave ved arbejderboligerne på Cathrinesminde Teglværk dyrkes der kartofler på cirka halvdelen af arealet. Desuden er der bærbuske (stikkelsbær, ribs, solbær og hyldebær), vinrubarber, løvstikke, grønkål, løg, persille, gulerødder, bønner, porrer og lidt blomster. Haven er omkranset af en tjørnehæk, og i hegnet bagest er der mirabeller.

Foto: Torben A. Vestergaard.

Holsten i helstaten

Steen Bo Frandsen: *'Holsten i helstaten. Hertugdømmet inden for og uden for det danske monarki i første halvdel af 1800-tallet'*. Museum Tusulanums Forlag, København 2008. 385 sider, indbd. og ill. Pris: 350 kr.

Fra 1460 til 1864 var Holsten blandt den danske konges riger og lande. Kongen var hertug over landet mellem Ejderen og Elben. Holsten var dermed en del af den danske helstat, men samtidig et tysk hertugdømme. Holstenerne var tysktalende, og indtil 1806 tilhørte Holsten Det tysksromerske Rige, fra 1815 Det tyske Forbund. Dermed var Holsten på én gang både inden for og uden for det danske monarki. Denne dobbelthed er hovedtemaet i Steen Bo Frandsens bog 'Holsten i helstaten'. Forfatteren fremhæver, at Holsten indtil 1840'erne var grænselandet mod syd, snarere end Slesvig.

Et andet centralt tema i bogen er synet på Holsten som en region og udviklingen af en holstensk regionalisme. At den regionale dimension trækkes frem i et opgør med den rent nationalstatslige forståelsesramme, er en af bogens afgjorte fortjenester. Sidstnævnte har længe nok blokeret for danske historikers interesse for Holsten. Med frigørelsen fra det nationalstatslige perspektiv tages det ikke på forhånd for givet, at det tyske Holsten sammen med det fortyskede Sydslesvig måtte udskilles af det danske monarki.

Steen Bo Frandsen har gjort et heldigt greb ved at vælge to holstenske aviser som udsigtstårne, 'Itzehoer Wochenblatt', der i begyndelsen var helstatspatriotisk for siden at ende som et hovedorgan for den slesvig-holstenske bevægelse, og 'Kieler Correspondenz-Blatt', der blev grundlagt i 1830 som en liberal opinionsavis af den unge jurist Theodor Olshausen. Steen Bo Frandsen fremhæver Olshausens udprægede tyskthed og hans uvilje mod det flernationale danske monarki. Olshausen ville ikke "Holsten i helstaten", men "Holsten i Tyskland". Men Olshausen stræbte også for regionale holstenske interesser. Han

appellerede til holstenernes kritiske syn på københavnerne, da han foreslog dem at boykotte indsamlingen til Thorvaldsens Museum. Han involverede sig stærkt i vej- og jernbanedebatten til fordel for Kiels interesser. Og han formulerede i 1839 'nyholstenismen', der understregede Holstens tyske tilhørsforhold i modsætning til Slesvigs blandede eller uafklarede nationalitet, hvorfor slesvingerne burde have fred til at finde sig selv nationalt, før hertugdømmets fremtid blev afgjort. Imens kunne holstenerne bruge Det tyske Forbund som et rygstød i kampen for en fri forfatning.

Anmelderen kunne her ønske sig en endnu skarpere betoning af Olshausens liberal-demokratiske motiver. Med sin burschenschaftsfortid var Olshausen ikke alene udpræget tysk, men også stærkt demokratisk indstillet. Når det kom til stykket, vejede det sidste tungere til end det første. Således var han rede til at overlade det nordlige Slesvig med de derboende tyskere til Danmark; når blot Danmark blev et mere demokratisk land, ville deres skæbne være til at bære, skrev han til Peter Hiort-Lorenzen i 1839. Meget taler for, at det også var Olshausen, som i 1848 stod bag den provisoriske slesvig-holstenske regerings forslag om en deling af Slesvig. Både i 1839 og 1848 ville en deling demontere den nationale strid i Slesvig, som efterhånden helt bemægtigede sig den offentlige dagsorden til stor skade for Olshausens bestræbelser for at udvikle demokrati i Holsten.

Bogen er grundig og velorienteret i holstenske forhold og velskrevet. Den kan varmt anbefales.

Hans Schultz Hansen

Skt. Laurentius Kirke

Heinz Saxburger: *'Skt. Laurentius Kirke. Rinkenæs gamle Kirke. Indviet den 10. august 1158'*. Rinkenæs 2008. 84 sider, ill. Pris. 198 kr.

Det er sjældent, at man kan fejre en landsbykirke på dagen, men det kan man ifølge Heinz Saxburgers bog med

Rinkenæs gamle kirke, helt præcist den 10. august 2008, da kirken fyldte 850 år. I det perspektiv er det en smuk gave at markere jubilæet med en bogudgivelse om kirken. Saxburger havde dog nok gjort læseren en tjeneste, hvis han havde fortalt, at den "præcise" datering skyldes et sagn, og at fødselsdagen derfor ikke er så sikker som hævdet af forfatteren.

Bogen, der er uden indholdsfortegnelse, zoomer ind på kirken i en række korte afsnit. Efter et indledende afsnit om kirkens grundlæggelse beskrives kirkens beliggenhed, kirkebygningen, kirkens inventar og grave. Herefter følger et længere afsnit om en arkæologisk udgravning i oktober 2005, inden fokus flyttes til en række afsnit om kirkegården, dens mindesmærker og gravsteder, inden bogen rundes af med et kapitel om præsterne ved kirken. Dermed kommer Saxburger fint rundt omkring en række væsentlige aspekter ved kirkens historie, tilmed i et udstyr og layout, som man ikke ser hver dag.

Når jeg alligevel har mine reservationer, hænger det primært sammen med de til tider noget markante udsagn. På side 14 kan man således læse, at der herskede "... næsten total lovløshed i hele det danske rige, også i Sønderjylland (de senere Hertugdømmer)". Nu dækker Sønderjylland kun området fra Kongeåen til Ejderen og ikke Holsten, men man kan også overveje, om udtrykket "næsten total lovløshed" er et dækkende udtryk for forholdene i midten af 1100-tallet.

Senere hævdes det (side 45), at det "officielle sprog" i hertugdømmet frem til 1800 var tysk, en påstand som er forbundet med væsentlige modifikationer. Den knækkede søjle på et mindesmærke skulle ifølge Saxburger (side 61) være et symbol på et menneske, der er død i en for tidlig alder. Det er retteligt et symbol for det brudte liv, et memento om livets forgængelighed. Til gengæld må det nok også tilskrives en korrekturfejl, når det hævdes (side 75), at man i perioden 1850-1964 forsøgte at gøre administra-

tionssproget i hertugdømmet dansk.

Lorenz P. Christensen skriver i indledningen, at forfatteren, der har gjort et stort arbejde for kirken, er tro mod kilderne, og at han enkelte gange drister sig længere ud, end der er belæg for. Jeg havde nok foretrukket, at han havde voget sig knap så langt ud og havde brugt nogle mere runde formuleringer, som var mere dækkende for den mangfoldige virkelighed i Sønderjylland.

kf

1864-krigens lange virkninger

Hanne Reintoft: *'Nu er det længe siden'*.
People's Press 2008. 384 sider. Pris: 299 kr.

Efter sin pensionering som socialrådgiver, politiker og brevkasseredaktør for DR har Hanne Reintoft skrevet en række historiske romaner. Siden år 2000 har hun hvert andet år udsendt en roman, der tidsmæssigt spænder fra middelalderen til omkring år 1900. I den nyeste bog, 'Nu er det længe siden', fortæller hun om en bondefamilie på den fiktive Vemminggård på Broagerland. Manden såres og dør under stormen på Dybbøl i 1864, og vi følger de fire faderløse børns vej ud i livet. En af dem bliver på gården, to udvandrer til Danmark, og en drager sydpå, gifter sig her og bosætter sig i Kiel.

Bogen spænder over 37 år og omfatter to generationer. Den skildrer træk af den politiske udvikling såvel i Sønderjylland som i Danmark med industrialisering, Indre Mission, arbejderbevægelse, kvindebevægelse og forfatningsstrid. I Sønderjylland er det især striden mellem edsnægterne og edsaflæggerne, der står i centrum, men hovedvægten forskydes dog ret hurtigt til København. Gårdmandsfamiliens yngste datter, der bliver tiltrukket af tysk kultur, fremstår som en, der i enhver henseende svigter familien. På dette felt er bogen helt i traditionens ånd.

Som andre historiske romaner blandes her fiktion og facts, og forfatteren forsøger at forene sin skønlitterære ambition

fortsættes side 198

Maleren Jens Søndergaard

Af Ole Jul

Kunstmuseet i Tønders sommerudstilling 2009 er med den nordjyske maler Jens Søndergaard (1895-1957). Hvorfor en nordjyde på et sønderjysk kunstmuseum? Fordi Kunstmuseet i Tønder i sin samling har fem værker, som repræsenterer de fem perioder, hvormed man kan inddele Søndergaards værk og dermed en forskningsmæssig base.

De sidste perioder i Søndergaards oeuvre er sjældent omtalt. Værkerne i disse perioder anses ikke for værende så betydningsfulde som Søndergaards tidlige værker. Udstillingen 'Pastorale - om maleren Jens Søndergaard' viser både hans værk kronologisk og tematisk. Den tematiske del fokuserer på den ændring, der sker i Søndergaards værk fra de tidlige til de sene år, som det vil kunne ses af de her viste værker, malerierne 'Søndag' (1922-28) og 'Mennesker ved havet' (1955). Denne ændring synliggør Søndergaards tab af 'barnetro'.

Der er altid hos Søndergaard et fokus på menneskelig eksistens. Ikke det levende, men det eksisterende

menneske. I sine unge år vil Søndergaard gerne påpege naturen som forbillede for mennesket. Det rodfæstede menneske i sin lokalitet, men med blik for universelle størrelser. I en moden alder ændres dette syn, og Søndergaard skildrer mennesket, der både er på vej til at tabe sit lokale tilhørsforhold og interesse for større størrelser uden for sig selv. Med andre ord er mennesket i Søndergaards sene værk på vej mod ny eksistens ved søgning i sig selv i stedet for uden for sig selv. Deri er et nordisk naturel, som er indpasseligt i Kunstmuseet i Tønders forskningsprofil, 'det nordiske'.

Samtidig er 'Pastorale - om maleren Jens Søndergaard' en udstilling, der vil nå et stort og bredt publikum. ■

Malerier af Jens Søndergaard. Øverst 'Mennesker ved havet'. Nederst 'Søndag'.

- Arkæologi Haderslev**
28. juni - 27. sept. Kunstudstilling: 'Der er noget råddent i Hollywood' - en udstilling om surrealisme og det surrelle.
- Kunstmuseet Brundlund Slot**
6. juni - 3. aug. Billedskolen udstiller elevarbejder.
6. juni - 27. sept. Sønderjyske kunstnere.
- Slesvigske Vognsamling, Haderslev**
21. juni - 30. aug. Billedskæreren i sit værksted.
Fem håndværkere udstiller.
- Cathrinesminde Teglværk**
29. maj - 21. sept. 'Sømandens verden - Egernsund og Gråsten'
- Om søfolk og småskibsfart på Flensborg Fjord.
- Kulturhistorie Tønder**
6. juni - 18. okt. 'Mange magiske tråde' - tredimensionelle unika-
kniplinger af Gry Hvidberg.
- Drøshes Hus, Tønder**
1. april - 30. dec. 'Guldbroderi og huekoner'. Et samarbejde med Furesø
Museer.
'Tylsbroderi som grafik'. Fotogravurearbejder af Merete
Hellerøe.
'Dukker og dukkelegetøj fra museets samling'.
'Kniplinger til hals og hoved' - Tønderkniplinger fra
museets egen samling.
- Højer Mølle**
24. april - 1. okt. Udstilling om områdefornyelse i Højer by med eksem-
pler på bl.a. belægning, lamper og bænke til torvet i 1-1.
- Skærbæk Museum**
Fra 2. maj Nyophængning af museets samling af Skærbæktæpper.
Fra 29. maj Ny udstilling om pastor Jacobsen. Udstilling om
jugendstil, kunstindustri og Nordseebad Lakolk.
- Kunstmuseet i Tønder**
13. juni - 27. sept. 'Pastorale - om maleren Jens Søndergaard'.

fortsat fra side 195

med det historisk korrekte. Der ligger derfor også en omfattende research bag bogen, der indeholder detaljerige og troværdige tidsbilleder. Men det lykkes ikke overalt, og der er (for) mange smuttere især i de kulturhistoriske detaljer. Jeg vil blot nævne et par eksempler: Det var ikke muligt at skrive breve til familien fra Dybbøl Skanser den 18. april om morgenen lige før stormen, og ingen soldat fra Broagerland var med i yderste skanserække. De slesvigske regimente var længere oppe i landet for at hindre, at der skulle ske deserteringer. En ridetur til Kiel og tilbage igen samme dag på samme hest var ikke mulig, ej heller en køretur sidst på dagen med hestevogn til stationen i Kolding og retur samme aften med tilreisende gæster. Et omfattende sønderjysk kaffebord ved begravelse i 1864 eller et bondebryllup et par år senere med mad som i den københavnske overklasse er ligeledes ude af trit med virkeligheden.

Læserne må ikke lade sig forvirre af bogens titel eller billedet på omslaget, som ikke har noget at gøre med indholdet. Disse valg er givetvis udtryk for forlagets svigt ligesom fejlene på kortet på side 8-9. Men når dette er sagt, bør det også understreges, at bogen bestemt er læseværdig. Det er ikke ofte, at sønderjysk historie indgår som tema i en roman, og derfor er der grund til at glæde sig over denne velfortalte skildring.

Inge Adriansen

Ler du eller græder du?

Hanne Løfqvist 'Le'e do ælle grære do?'
Udgivet i samarbejde med Museum Sønderjylland - Kulturhistorie Aabenraa 2008.
96 sider, ill. Cd indlagt. Pris: 175 kr.

Hanne Løfqvist tegner her et smukt billede af en ægte sønderjysk familie fra tiden omkring første halvdel af 1900-tallet ved hjælp af talemåder, remser, små anekdoter, børneremser og ordsprog, fortalt på sønderjysk.

Det har desværre altid voldt mig besvær at læse sønderjyske tekster, idet

man hele tiden bliver afledt ved at skulle give ordene det rette tryk, men også fordi der i de sønderjyske dialekter er forskelle, især brugen af vokalerne. Godt, at alt det sønderjyske er indtalt på den vedlagte cd, det er en dejlig oplevelse at lytte til forfatterens stemme. Læn dig tilbage i stolen og nyd det ægte Aabenraa-sønderjyske, der er som taget lige ud af tiden, hvor byen var en isoleret lille plet på landkortet, men samtidig havde en maritim kultur, hvor byens søfolk, især kaptajnerne, var til stede som en selvfølge i familienetværket.

Man skal ikke mange sider ind i denne lille bogudgivelse, før man fornemmer Hanne Løfqvists kærlighed til og veneration for slægten. Ud mellem linjerne mærkes stoltheden over at udspringe af nogle af de store historiske Aabenraaslægter som Callesen, Bruhn, Jungreen og Dahlkil. Og selv om hun holder meget på, at familien var dansksindet, så springer det ægte sønderjyske uvægerligt frem, samspillet mellem tysk og dansk, som fra Arilds tid har været til stede her i vor landsdel.

Og netop kaptajnsmiljøet kommer stærkt for en dag i bogens sidste del. Det er en hel lille skat, som blev fremdraget, da familieejendommen, det smukke hus i Kolstrup, skulle tømmes: En beretning, skrevet af Helene Bruhn, gift med Hanne Løfqvists morbror, kaptajn Jacob Bruhn: "6 år på langfart. En dansk dames oplevelser 1889-1895". Hun fortæller om sine 6 år til søs på briggen 'J.H. Middelheus', som hendes mand førte. Storme, vældige bølger, en strandning med ophold på Påskeøen, men også om stille, varme nætter på agterdækket, langfartens ensformighed, rationering af vandbeholdningen osv. Hun giver også læseren et godt indblik i selskabslivet, når der gjordes landgang på fremmede kyster, hvor der ofte var langt imellem skibsbesøg.

Der findes desværre kun meget få skriftlige fortællinger om livet til søs på Aabenraaskibene, som i 1800-tallet besejlede det meste af kloden. Helene Bruhns erindringsbog udgør derfor en værdifuld indføring i forholdene på et sejlskib på langfart.

Karl Lildholdt

GRÆNSEFORENINGEN

For 150 kr. om året kan du blive medlem af Grænseforeningen. Så modtager du seks gange om året bladet GRÆNSEN samt Grænseforeningens smukke årbog. Ring eller skriv efter Grænseforeningens brochure:

Grænseforeningen
Peder Skrams Gade 5
Postboks 9074
1022 København K
Tlf. 33 11 30 63.

Du er også velkommen til at kontakte en af dine lokale formænd:

Svend Kristiansen
Østerbyvej 32
6280 Højer
tlf. 74 78 32 15

Sigrid Andersen
Rangstrupvej 20
6534 Agerskov
tlf. 74 83 31 56

Erik Heissel
Venbjerg 33
Djernæs
6100 Haderslev
tlf. 74 57 52 87

Ivan Skjoldager
Grundtvigs Allé 6
6400 Sønderborg
tlf. 74 43 19 41

Jørn Ulrik Larsen
Farverhus 112
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 62 23

Sangerlunden i Flensborg

Af Kirsten Anthonisen

KOMMER MAN FRA Marienhölungsweg i Flensborg og går mod skovrestauranten, står der på venstre hånd, lige efter at man har passeret broen over omfartsvejen, et henvisningsskilt til en lille lund kaldet 'Sängerhain' (sangerlund), hvor der er opstillet en stor mindesten.

Sangermindelunden blev etableret i 1887 - ikke for at mindes en bestemt sanger eller sangforening, men for at eviggøre venskabet mellem den flensborgske juveler A.R. Iwersen og den flensborgske komponist Ferdinand Schmidt, som yndede at hente inspiration på dette sted i den stille skov, og som døde i 1876 i en alder af kun 46 år. Stenen smykkes af en bronzelyre omslynget af et bånd. Den bærer følgende inskription: "Der Frühling, den er schuf durch seine Lieder, bleibt immer jung, kehrt immer wieder." (Det forår, som han skabte med sine sange, forbliver evigt ung, kommer altid igen). Under lyren er navnene på vennerne Schmidt og Iwersen mejslet ind.

Ved siden af hovedstenen står to mindre sten. På den ene kan man læse verset: "Hier war einst eine stille Quelle, die in Klängen Well' auf Welle weithin sich als Strom ergoss". (Her var engang en stille kilde, som med sine klange, bølge på bølge, blev til en flod). Med 'kilden' menes formentlig stedet til inspiration for komponistens sangproduktion. På den anden sten står: "Vereint nun blicken sie hiernieder auf diesen sanggeweihten Ort. Im ewig grünen Hain der Lieder lebt ihres Geistes Schaffen fort". (Forenet kigger de ned på dette sangviede sted. I denne stedegrønne sangerlund lever deres åndelige skaben videre). Da man må gå

ud fra, at der er tale om de to venner, er det nærliggende at tro, at denne sten først er sat efter Iwersens død. Sikkert er det i hvert fald, at Schmidt og Iwersen også efter deres død er tæt forbundet, da de er begravet ved siden af hinanden på Møllekirkegården i Flensborg.

Den store granitsten fik senere følge af flere små, idet det blev tradition, at flensborgske sangforeninger og kor mødtes her for at synge og i ny og næ at opsætte en sangersten.

Traditionen gik i glemmebogen, men i 1986 genoptog det just grundlagte jægerkor (Jäger-Chor) denne tradition ved at mødes her for at synge, gøre anlægget rent, plante blomster - og opsætte en sangersten. 1988 satte den flensborgske forskønnelsesforening mindelunden grundigt i stand, og skovforvaltningen plantede hjemmehørende træer og andre planter.

Siden er flere sangforeninger og kor kommet til og siden sidste forår også et sydslesvigsk kor. I 2008 kunne Torsdagskoret, det ældste danske voksenkor i Sydslesvig, fejre sit 40-års jubilæum. I den forbindelse opsatte også dette kor en sangersten i sangermindelunden. Enkelte mener, at stedet tidligere ansås for at være et tysk nationalt sted. Om der hører en national historie til stedet, har ikke kunnet afklares med de kilder, der er til rådighed. Men da musik og sang binder mennesker sammen, må det være helt naturligt, at Torsdagskoret brugte sit 40-års jubilæum til at markere, at der også er danske kor i Flensborg. På den måde kan Torsdagskoret være med til at bygge bro: Fra at være en - måske - rent holstensk mindelund er den blevet et dansk-tysk samlingssted for sangere og naturelskere. ■